

JAROSLAV
KURFÜRST

PŘÍBĚH RUSKÉ GEOPOLITIKY

JAK SE RUSKÁ MYŠLENKA
ZMOCNILA VÍCE NEŽ
ŠESTINY SVĚTA

KAROLINUM

Příběh ruské geopolitiky

Jak se ruská myšlenka zmocnila více než šestiny světa

Jaroslav Kurfürst

Recenzovali:

prof. RNDr. Robert Ištok, Ph.D.

prof. Mgr. Ing. Petr Kratochvíl, Ph.D.

prof. Mgr. Martin Putna, Dr.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2024

Redakce Marie Hamšíková

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Druhé vydání

© Univerzita Karlova, 2024

© Jaroslav Kurfürst, 2024

ISBN 978-80-246-5943-5

ISBN 978-80-246-5979-4 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

*Věnuji mamince a své drahé rodině i nejbližším přátelům,
s vděčností za mnohé, včetně jejich blízkosti na scéně, kterou
mi divadlo života přichystalo v roce 2017.*

*Osud státu může být určující pro osud tohoto
společenství ještě i posmrtně.*
Jan Patočka, Lovaňské přednášky

OBSAH

Poděkování	11
<hr/>	
1. Úvod	13
<hr/>	
2. O geopolitice, kritické geopolitice a jejích pojmech	25
2.1 Kde se vzala kritická geopolitika a oč v ní jde	27
2.2 Krátké zastavení u termínů kritické geopolitiky	32
Geopolitické představy	33
Geopolitické a operační kódy	34
Geopolitické příběhové linie a skripty	35
Geopolitické tradice	36
Geopolitická kultura	37
<hr/>	
3. Ruská geopolitika před geopolitikou	41
3.1 Území: expanze, sbírání zemí	41
Konsolidace a expanze na východ	45
Expanze na západ	53
Ovládnutí jižního Kavkazu	55
Pohlčení Střední Asie	58
Nenaplněné imperiální sny	61
Sovětská hegemonie	65
3.2 Instituce: svaly geopolitiky	67
Církev: ve službách impéria	71
Armáda, síla Ruska	73
3.3 Ideje: imperiální sny a kosmologie geopolitických představ	75
Pravoslavný mesianismus	76
Moskva - třetí Řím: imperiální mesianismus	78
Smuta: imperativ rozpadu a ohrožení	82
Okno do Evropy	83
3.4 Koloniální a postkoloniální náhled na ruskou expanzi	85
<hr/>	
4. Klasické období ruské geopolitiky	92
4.1 Historický rámec: Rusko na geopolitickém hřišti 19. a počátku 20. století	93
4.2 Diskuse ruské inteligence a zrod geopolitických tradic	100

4.3 Geopolitické vize ruských myslitelů klasického období	105
Startovní „výstřel do tmy“: Čaadajevova zповeď o Rusku a Evropě	105
Sny slavjanofilů o Rusku coby ne-Evropě	109
Panslavismus a Rusko jako anti-Evropa	114
Liberální západníci a obhajoba Ruska jako součásti evropské civilizace	124
Státocentrická idea Orientu	132
Geografové ve službách státocentrické imperiální mise	136
Eurasianismus – přijetí Asie, odvržení Evropy	145
4.4 Odstíny šedi geopolitických tradic předsovětského Ruska – teoretická diskuse	155
Interakce paradigmat	157
Interakce identitárních rámců	159
Interakce hodnotových rámců	161
Proměna diskuse na přelomu století	163
Nejstabilnější části geopolitické kultury Ruska	164

5. Sovětská hybridní geopolitická kultura **168**

5.1 Osud formální geopolitiky v SSSR	172
5.2 Praktická geopolitika SSSR v geopolitických příběhových liniích	183
5.2.1 Revoluční internacionalismus	184
Linie státu: etablování bolševického Ruska na mezinárodní šachovnici	185
Linie ideologie: snaha o spuštění světové revoluce	189
5.2.2 Období socialismu v jedné zemi: geopolitická autarkie a diverze v zahraničí	194
5.2.3 Komunistický imperialismus a geopolitika studené války	201
Imperialismus a vlastenecká válka	201
Cesta ke studené válce	203
Geopolitika uvnitř „tábora míru“ – doktrína omezené suverenity	206
Triangulární konstruování bipolárního světa a soutěž o „třetí svět“	209
Mírová koexistence	210
5.2.4 Společný evropský dům a rozpad impéria – přestavba geopolitických souřadnic	215
5.3 Geopolitické představy	219
5.3.1 Problém geopolitické inferiority a jeho projekce do třídního boje	220
5.3.2 Vykonstruovaný i skutečný pocit ohrožení	224
5.4 Teoretická diskuse: kontinuita podstaty, diskontinuita formy	227
Paradigma marxismu-leninismu versus sovětské paradigma	228
Geopolitická antigeopolitika a chronopolitika	229
Hybridita sovětské geopolitické kultury	232
Maskování geopolitických tradic	234
Přineslo sovětské období novou geopolitickou kulturu?	235

6. Postsovětské období – renaissance geopolitiky	238
6.1 Geopolitické příběhové linie	240
6.1.1 Společný evropský dům / velká Evropa	241
6.1.2 Multipolární svět	247
6.1.3 Odpor k rozšíření NATO	252
6.1.4 Společný boj proti terorismu po 11. září	257
6.1.5 (Re)integrace v postsovětském prostoru	261
6.1.6 Obrana proti barevným revolucím	266
6.1.7 Civilizacionismus v zahraniční politice	271
6.1.8 Geopolitické příběhové linie – trendy	275
6.2 Geopolitické tradice postsovětského období a ruská disciplinární geopolitika	276
6.2.1 Identifikace geopolitických tradic v postsovětském období	278
6.2.2 Geopolitická tradice západnictví	283
Koncept liberálního impéria	286
Liberální a prozápadní vize	287
6.2.3 Geopolitická tradice etatismu	290
Demokratický etatismus	292
Geoekonomická škola	298
Geopolitika a geostrategie silových složek	307
6.2.4 Geopolitická tradice civilizacionismu	312
Neosovětismus	319
Civilizacionistický izolacionismus Cymburského	328
Neoeurasianismus	334
Počátky radikálního neoeurasianismu	338
Ideové zdroje hnutí	339
Duginův politický aktivismus	345
Duginova geopolitika radikálního neoeurasianismu a představovaná geografie	347
Další stoupenci radikálního eurasianismu	351
Oficiální neoeurasianismus	354
Konvergence radikálního eurasianismu a státní politiky	357
Šíření radikálního neoeurasianismu na Západě a účast v dezinformační kampani	359
Ruský svět	360
Intelektuální počátky konceptu	363
Infrastruktura Ruského světa	365
Ruský svět jako geopolitická ideologie	367
RPC jako nositel geopolitiky Ruského světa i účastník nadace	
Russkij mir	369
Ruský svět a hybridní válka	373

6.3 Teoretická diskuse: Co se děje s geopolitickou kulturou v postsovětském Rusku?	375
Konvergence ruské zahraniční politiky a patriotických geopolitických diskursů	375
Kontrast konceptů neoeurasianismu a Ruského světa	378
Patriotická konvergence – konsensus geopolitiky a nadetnického nacionalismu	385
Dynamika geopolitických tradic	388
Pozůstatky prvků ze sovětské geopolitické kultury	392
Putinismus a paralelní geopolitický systém	392

7. Představované geografie, pomsta ideologie a střet geopolitických kultur 399

Seznam použitých zkratk	408
Poznámky k transkripci, transliteraci a užívání některý pojmů	409
Shrnutí	410
Summary	411
Příloha	412
Bibliografie	414

PODĚKOVÁNÍ

Tato publikace je zkrácenou a přepracovanou verzí disertační práce nazvané „Konstrukce a dekonstrukce ruské geopolitické kultury“, proto sem patří díky všem, kteří ji nějakým způsobem podpořili, ať už jako disertaci nebo při přípravě této knižní podoby. Poděkovat adresně a na nikoho nezapomenout není nikdy jednoduché, zvláště když si člověk uvědomí, od kolika lidí se na své cestě něčemu přiučil. V souvislosti s touto knihou však děkuji v prvé řadě prof. RNDr. Vladimíru Baarovi, CSc., jenž mne přiměl k tomu, abych se vrátil k práci, kterou jsem promýšlel od konce 90. let, ale kvůli pracovní a rodinné vytíženosti jsem v ní nepostoupil o moc dále než k zaplnění knihovny hodnotnou literaturou k tématu. Díky mu patří také za odborné vedení disertace i cenné rady. Za pomoc děkuji také prof. Vladimíru Kolosovovi, vedoucímu katedry geografie a světového hospodářství na fakultě geografie Moskevské státní univerzity a předsedovi Mezinárodní geografické společnosti, který mne již na přelomu tisíciletí, při mém působení na velvyslanectví v Moskvě, k práci povzbudil a o své rady byl ochoten se podělit při několika osobních schůzkách. Oceňuji i materiály, které mi po mnoha letech od našeho posledního setkání k tématu laskavě zaslal. Při práci na velvyslanectví v Moskvě jsem potkal mnoho vynikajících expertů na Rusko, ať už mezi tehdejšími skvělými kolegy, z nichž některé dnes počítám mezi životní přátele, nebo mezi partnery z ruské diplomacie, expertní komunity a diplomatického sboru. Naše nikdy nekončící diskuse o Rusku mne nepřestávaly inspirovat. Jmenovitě bych rád poděkoval Luboši Dobrovskému, svému prvnímu velvyslanci, na němž si dodnes velmi vážím především upřímného zápalu pro nalézání podstaty i odvážné a jednoznačné formulace myšlenek. Při samotném psaní disertace jsem velmi ocenil pomoc prof. Jana Rubeše. Navedl mne na zajímavou literaturu, ale především laskavě přečetl a okomentoval téměř finální rukopis disertace. Jeho pozorné oko i znalosti historika, literárního vědce a bývalého vedoucího katedry slavistiky Bruselské svobodné univerzity práci prospěly. Obohacující pro mne byla konzultace s prof. Irinou Zeleněvovou ze Státní univerzity v Petrohradě a s prof. Peterem Vermeershem z Kato-lijke Universiteit Leuven. Děkuji i Radkovi Kholovi za cenné připomínky k jednomu z publikačních výstupů. Za přínosné komentáře a konstruktivní kritiku děkuji jak oběma oponentům disertace, prof. RNDr. Robertu Ištokovi, Ph.D. a doc. PhDr. Emilu Aslanu Souleimanovovi, Ph.D., tak dvěma

dalším odborníkům na slovo vzatým, prof. Mgr. Ing. Petru Kratochvílovi, Ph.D. a prof. Mgr. Martinu C. Putnovi, Dr., kteří vypracovali posudky na knižní podobu a svými komentáři mne vedli k další práci na textu. Za pomocnou ruku při mé snaze objednávat knihy na dálku tak, aby při krátkých návštěvách Prahy bylo možno ofotit či prostudovat cenné zdroje, děkuji Slovenské knihovně, jmenovitě jejímu řediteli Lukáši Babkovi, který mne seznámil s databází hnutí eurasianismu. Stejně tak chci ocenit flexibilitu knihovny Svobodné univerzity v Bruselu, kde jsem byl občasným hostem v čase kolem zavíracích hodin a zejména v době zpřísněného bezpečnostního režimu mi její vedení vyšlo vstříc. Děkuji i kolegům z naší ambasády v Moskvě, kteří mi ve svém volném čase pomohli přesouvat nakoupené knihy o tři tisíce kilometrů na západ – do Bruselu. Největší dík ovšem patří mé rodině – mé ženě Radce a synům Jaroslavovi a Vojtěchovi. V posledních třech letech, kdy mne studium a psaní stály prakticky veškerý volný čas, měli důvod ke kritice a výtkám, které jsem však od nich nikdy neslyšel. Naopak jejich pochopení pro mne bylo největším povzbuzením.

1. ÚVOD

*(...) někdejší říše Rusů a její podivná podivnost spočívá právě v oněch přízracích minulosti, kterým říkáme „imperiální sny“
(Sorokin 2014: 14)*

Dnešní Rusko se stává pro Západ málo srozumitelným i málo předvídatelným partnerem. Víme, že chce větší respekt a že není spokojeno s mírou svého vlivu v mezinárodních vztazích. Slýcháme, že se chce ubírat vlastní cestou a nebude kopírovat cizí vzory. Běžný čtenář novin jistě zaznamenal, že Rusko anektovalo část ukrajinského území na jihu a destabilizovalo východní část země, kde je nyní zapojeno do otevřeného vojenského konfliktu. Stále častěji se hovoří o militarizaci ruské politiky, vyzbrojování armády i jejích manévrech v blízkosti západní hranice Ruska. Vladimír Putin se často ukazuje jako silný vůdce a tento obraz se snaží mediálně vtisknout ruské i světové veřejnosti. I jeho chování prozrazuje, že mu jde především o získání respektu. Někdy se však zdá, že čím více se Rusko snaží, tím pochybnější je výsledný efekt. Zimní olympijské hry v Soči, které měly demonstrovat úspěšnost země, byly následovány dopingovým skandálem obřích rozměrů, který obraz Ruska spíše poškodil. V průběhu anexy Krymu samotný prezident před zraky celého světa popíral přítomnost ruských vojáků, které následně vyznamenal, a stejně tak poté popíral zapojení ruské armády do bojů na východní Ukrajině, které prokázalo nejen vyšetřování sestřelení letadla MH17 raketovým systémem Buk ruské armády, ale i bezpočet dalších důkazů. Rusko rozvíjí koncept měkké síly a jeho prostřednictvím usiluje mimo jiné o opětovné sjednocení postsovětského prostoru. Výsledkem jsou však silné obavy pobaltských zemí, které dokonce přikročily ke stavbě plotu na hranici s Ruskem, a Ukrajina je právem přesvědčena, že Moskva proti ní vede nevyhlášenou válku. Na Západě je výsledkem ruské touhy po větším respektu zavedení cílených sankcí, ale také obavy. Západní veřejnost si zvyká na zprávy o informačních a kybernetických útocích, které jsou z Ruska vedeny proti jejich demokratickým institucím. Do Ruska vedou často nitky podezření z ovlivňování voleb či referend, kradení dat, šíření manipulativní post-pravdy nebo přímo lživých zpráv. Existují svědectví o organizovaném šíření nenávistných zpráv a xenofobie po sociálních sítích z trollích farem – které jsou považovány za ruský vynález. Z Ruska se dostává podpory populistickým antisystémovým silám

z okrajů politického spektra evropských zemí, jejichž názory jsou šířeny podivnými internetovými portály s neznámou strukturou vlastníků. Nelze se tak ubránit dojmu, že tyto informační a psychologické operace vedené především skrze internet vůči zranitelným cílovým skupinám občanů mají za cíl destabilizovat křehký systém liberální demokracie v některých zemích. Státem organizovaná „médiá“ i „nevládní organizace“ jsou dalšími nástroji informační ofenzivy, které západní demokracie neznají a odpovídají proto jen strategiemi posilování odolnosti. Ve výčtu témat, kde se Rusko střetává s politikou Západu, bychom mohli pokračovat přes angažmá v Sýrii a související sekuritizaci migrační vlny až třeba k využití vlastnictví energetických surovin k dosahování geopolitických cílů. Všechna tato témata nás přivádějí k jednoduchým otázkám: Proč se Rusko od Evropy či Západu natolik vzdálilo? Oč mu jde v situaci, kdy jej neohrožují sousedi, Evropa je zaměstnána vlastními problémy a její výdaje na obranu jsou tak nízké, že se staly hlavním tématem v NATO? Proč jsou natolik vyhrocené vztahy se Spojenými státy, které přitom v posledním desetiletí balancují na hraně izolacionismu? Proč se Rusko pasuje do role nejhlasitějšího kritika Západu a jeho liberální demokracie? Čím si vysvětlit množství konfliktů při jihozápadní a západní hranici Ruska?

Při hledání odpovědí na tyto otázky stojí za to navštívit ruské knihkupectví. Pravidelný návštěvník ví, že již celé čtvrtstoletí zde na hřebetech významného množství knih září názvy tvořené často kombinací slov jako „boj“, „civilizace“, „válka“, „spiknutí“, „Západ“, „vlast“, nebo „geopolitika“. Právě termín geopolitika je jakousi zastřešující ruskou odpovědí na všechny výše položené otázky. Dominuje ruské diskusi o mezinárodních vztazích a díky Rusku se opět dostává i do slovníku debat na Západě. Geopolitika je pojmem zahaleným do významové mnohoznačnosti, ale intuitivně cítíme, že v Rusku je považována za cosi esenciálně důležitého. V této knize nahlédneme do geopolitického myšlení a geopolitické kultury této důležité země. Závažnost otázek souvisejících s jejím jednáním by nás měla vést ke snaze jí porozumět. Oč více se Rusko vzdaluje evropskému chápání mezinárodních vztahů, o to větší by mělo být naše úsilí jej pochopit. Mnoho autorů se snažilo vysvětlit a popsat vývoj Ruska skrze přiblížení jednání jednotlivců nebo skupin osob, které zásadně ovlivňovaly nebo ovlivňují směřování země. Gorbačov, Jelcin, rodina, oligarchové, Putin a jeho političtí technologové, velké společnosti jako Gazprom nebo instituce, jako jsou zvláštní služby nebo armáda. Také vztahy Ruska s vnějším světem jsou často vykládány skrze osobní vztahy mezi lidry. V této knize nabídneme zcela jiný úhel pohledu. Podíváme se na Rusko a jeho vztah k okolnímu světu z velké výšky, odkud jsou do značné míry potlačeny detaily jednání jednotlivců, a budeme pozorovat vývoj chování Ruska jako geopolitické entity skrze myšlenkové směry i obecné kulturní rysy. Právě toto myšlenkové a kulturní zázemí poskytuje mentální východiska pro jednání

jednotlivců i skupin, a proto tento úhel pohledu považujeme za minimálně stejně důležitý jako mikropohled na jednotlivé osobnosti, jejich povahy a kontext jejich rozhodování. Náš pohled postihne opakování historických vzorců chování Ruska i některé jeho osobité rysy jako geopolitického hráče. Naším cílem nebude vysvětlit, nýbrž pochopit. K pochopení bychom však nedospěli, pokud bychom Rusko redukovali jen na tzv. hybridní válku, zastrašování sousedů a šíření nenávisti vůči Západu státem kontrolovanými médii. Tato kniha neuspokojí rusofobního čtenáře, který se chce jen utvrdit v tom, že Rusko představuje především útlak a diktaturu. Přestože náš pohled bude jednoznačně ovlivněn sympatiemi k ruským západníkům a liberálům, kteří si vždy přáli více svobody a demokratizaci své země, je zřejmé, že skutečné pochopení Ruska vede přes překonání předsudků k tomuto státu s rozmanitou společností, zcela jedinečným intelektuálním kvasem a bohatou kulturou. Z ní nás bude zajímat specifická část. Zkoumání geopolitické kultury naše téma vymezuje a zároveň posouvá za rámec disciplinární geopolitiky. Zapojuje do diskuse ruskou společnost a její geopolitické představy, ruské filozofy a jejich myšlenky. V souvislosti s geopolitikou bylo o Rusku popsáno velké množství papíru. Právě Rusko bylo významným a často i hlavním tématem velkých prací klasické německé i anglosaské geografie i geopolitiky autorů Toynbeeho, Ratzela, Haushofera, Mackindera, Mahana, Spykmana, a ještě silněji na něj byly zaměřeny geopolitické úvahy v období studené války. Mnohem méně pozornosti je však věnováno samotnému ruskému geopolitickému myšlení, jeho tradicím a celkové geopolitické kultuře této země, v níž je slovo geopolitika skloňováno ve všech pádech prakticky denně. Některé myšlenkové zdroje, na něž se představitelé ruského geopolitického myšlení odvolávají, jsou v povědomí veřejnosti v Česku i jinde na Západě přítomny. Mezi ně nepochybně patří debata mezi slavjanofily a západníky nebo eurasijské hnutí, které stále fascinují badatele z oblasti slavistiky, filozofie, historie a dalších oblastí. Celkový pohled na ruské geopolitické myšlení a kumulativně utvářenou ruskou geopolitickou kulturu složenou z geopolitických tradic je však méně častý. Tato kniha je zamýšlena jako příspěvek k poznání právě v této oblasti.

První myšlenky práce se rodily již v roce 2000, kdy jsem se poprvé setkal s prof. Vladimírem Kolosovem během své mise na českém velvyslanectví v Moskvě, kde jsem se v letech 1999 až 2003 zabýval ruskou zahraniční politikou. Měl jsem možnost diskutovat její východiska s Dmitrijem Treninim, Lilijanou Ševcovovou, Andrejem Rjabovem, Andrejem Piontkovským, Konstantinem Eggertem, Arkadijem Mošesem, Taťánou Parchalinovou a celou řadou dalších intelektuálů z řad akademické obce. Za mimořádně přínosné považuji rozhovory s ruskými kolegy z ministerstva zahraničí, kteří mne hloubkou svých znalostí denně přesvědčovali o vysokých kvalitách ruské diplomacie. Stejně tak jsem si vážil znalostí a analýzy kolegů z ostatních ambasad, mezi nimiž jsem v té době našel několik skutečně špičkových expertů.

V pohledu na Rusko zvenčí jsem mohl pokračovat v průběhu svých misí ve Washingtonu a Bruselu – dvou městech poskytujících zcela jedinečný úhel pohledu na východní velmoc a její chování. Také zde se mi poštěstilo setkat se s mnoha zajímavými odborníky a pokračovat s nimi v diskusi o Rusku. Řada z nich spoluvytvářela zahraniční a bezpečnostní politiku USA nebo Evropské unie, jiní se mu věnovali z akademického pohledu a jsou dále citováni. Teprve podnět prof. Vladimíra Baara z katedry sociální geografie a regionálního rozvoje Ostravské univerzity – mé *alma mater* – mne přivedl k dokončení zamýšleného projektu, který jsem nejprve obhájil jako disertační práci a poté přepracoval do této knižní podoby.

Ruská historie je pozoruhodným příběhem územní expanze a hledání nejvýhodnějších hranic státu, kolonizace i kolonialismu, imperialismu carského i sovětského, teritoriální kontrakce po rozpadu sovětské říše, současného složitého hledání identity ruské společnosti i návratu expanzivní politiky putinovského státu. S měnícími se hranicemi se měnily geostrategické souřadnice země i výzvy, které přinášely nová dilemata. Prostorový je i historický zápas, který Rusko urputně svádí o přesun z globální kulturní a politické periferie do centra. Roli hlavního soupeře v tomto jeho úsilí hraje Západ. S ním se Rusko srovnává, vůči němu se vymezuje, a právě on je proto významnou součástí většiny ruských geopolitických koncepcí i geostrategie. Samotný prostor je pro ruskou geopolitickou kulturu hlavním argumentem i výzvou. Zatímco kvantitativní charakteristiky prostoru (rozloha) jsou zdrojem pocitu mocenské velikosti, jeho kvalitativní znaky (výrazně severní poloha, silná kontinentalita, slabý přístup k využitelným mořím, otevřenost reliéfu...) jsou výzvou i příčinou zaostalosti. Přírodní podmínky nutily ruský stát mobilizovat společnost s omezenými technologickými možnostmi k překonávání rozlehlého a složitého fyzicko-geografického kontextu. Jeden z myslitelů, který bude v práci zmiňován, si na zeměpis postěžoval v bonmotu, že „geografie je macechou ruské historie“. Příběh ruského zápasu s prostorem a o prostor je nejen epopéjí patriotismu obyvatel impéria v jeho různých historických provedeních, ale také utrpení a nesvobody jednotlivců, na jejichž osudech nemilosrdně stavěl svou sílu sakralizovaný stát. Jeden z nejslavnějších cenzorů a básníků ruského imperialismu a ruské jedinečnosti Fjodor Ĥutčev považoval pochopení nezměrného ruského státu rozumem za nemožné a snad i nežádoucí a vyzýval k víře v něj (Ĥutčev 2011).¹ Tato víra vybudující patriotismus a mesianismus, institucionalizovaná v pravoslaví či komunismu, poskytovala státu stmelující ideologii a společnosti identitární kotvu. Na jedné straně stát ruskou společnost, v níž má místo mnoho národů a náboženství, (často brutálně) ovládal, zároveň se ji (často úspěšně) snažil

1 „Rus nepostihneš rozumem, běžná míra je necitlivá. K zvláštnosti platné pro tu zem jen věřit v Rus, jen to ti zbývá.“ V překladu Jiřího Mulače z r. 1977 (Větrná harfa, Odeon).

přesvědčit, že jí svým způsobem patří, a nabízel jí pocit účasti na své velikosti a výjimečnosti. Rozlehlé prostory, silný stát a ideologie jedinečnosti patří mezi důležité prvky ruské geopolitické kultury.

Chování současného Ruska k jeho okolí je nejen plodem mocenského zájmu elit, otřesu způsobeného kolapsem Sovětského svazu, destabilizace identity, tápání ve vztazích k Západu i Východu a střetu nepřipravené komunity s demokracií a svobodou, ale také důsledkem historicky vytvářené geopolitické kultury složené z jednotlivých tradic. Friedrich Ratzel, jeden z „otců zakladatelů“ politické geografie, odkazoval na blízký vztah historie a geografie, když historii označil za geografii pohybující se v čase a geografii za historii současnosti. Chceme-li pochopit současnou ruskou geopolitickou kulturu, musíme se ponořit do ruské historie, kde se na pozadí územní expanze a přírodních podmínek utvářela ruská identita, stejně jako vztahy s okolními národy. K pochopení ruské geopolitické kultury budeme směřovat skrze dekonstrukci v čase tak, že se pokusíme sledovat její budování z jednotlivých konstrukčních prvků od úsvitu ruské státnosti.

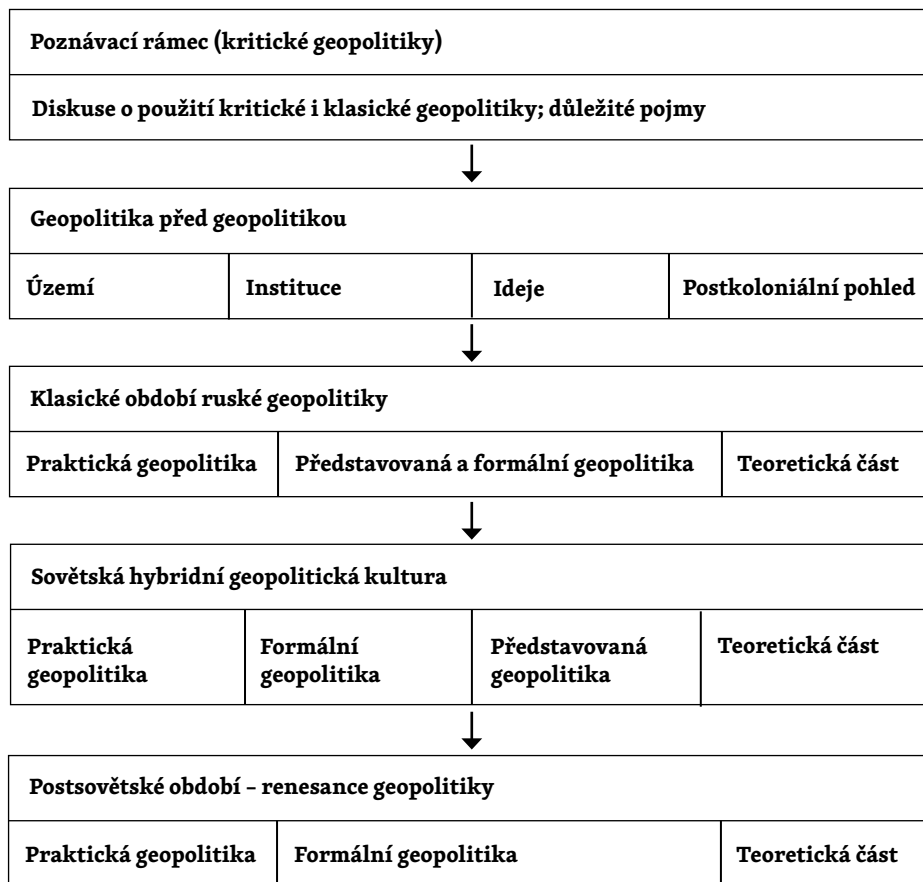
Pro pochopení jednání ruského státu v zahraniční politice i geopolitických představ usazených v ruské mysli je klíčové také slovo „hledání“. Rusko hledá v geografickém prostoru své nejuvhodnější hranice, v politickém prostoru své místo v systému mezinárodních vztahů, v kulturním a civilizačním prostoru svou identitu. Tento problém mnohokrát trefně pojmenoval Václav Havel tak, že „Rusko neví, kde začíná a kde končí“ (Havel 2001). Jeho citát lze chápat nejen geograficky. Nikoli pouze geografie, ale i kultury a hodnot se totiž týká osudová otázka, zda je Rusko Evropou, či nikoli. Ozvěny tohoto historického dilematu založeného Petrem Velikým doléhají i do současné diskuse. Mnoho autorů se pokoušelo Rusko kulturně a politicky různě situovat mezi Evropu a Asii. Valentina Fedotová identifikovala až sedm takových pohledů na Rusko: podle prvního se účelově přiklání k Západu či Východu, podle svých potřeb. Druhý pohled říká, že Rusko je neudržitelnou a slabou syntézou Východu a Západu, díky čemuž často ztrácí stabilitu a celistvost. Jiný pohled prezentuje Rusko jako vyhraněně eurasijskou zemi a další varianta vnímá Rusko jako poněkud zaostalý, ale zřetelně evropský stát. Další dva pohledy zdůrazňují svébytnost: první vnímá Rusko jako součást východoevropské civilizace a druhý dokonce jako samostatnou civilizaci (Fedotova 1995). Na jaře 2018 rozpoutala stať kremelského стратега Vladimira Surkova diskusi o tom, že Rusko vstoupilo do éry strategické samoty. V této knize si ukážeme nejen to, že jeho teze není nová a že izolacionismus představovaný konceptem Ruska jako geopolitického ostrova byl velmi detailně diskutován již v 90. letech, ale také to, že Rusko je odsouzeno k neustálému balancování mezi svými geopolitickými tradicemi, a tedy i Východem, Západem a různými formami svébytnictví či izolacionismu. Pokusíme se ruské hledání geopolitické identity zmapovat a nalézt alespoň některé jeho pevné body.

Přestože se pokusíme o přiblížení příčin jednání současného Ruska, nelze říci, že by kniha byla bezprostřední reakcí na momentální vlnu zájmu o Rusko v souvislosti s ruskou agresí proti sousední Ukrajině, jeho legitimistickým tažením v Sýrii a informační válkou proti liberální demokracii. Byla promyšlená mnohem dříve a její cíle leží v širším časoprostorovém horizontu. Mým prvotním plánem bylo zmapovat a typologizovat ruskou formální geopolitiku v jejích akademických i publicistických projevech, které od rozpadu SSSR zaplavují ruská knihkupectví i ruský mediální prostor. Studium jednotlivých geopolitických škol však vedlo spíše k dalším otázkám, než že by nabízelo uspokojivé odpovědi. Cykličnost a stabilita vzorců chování Ruska, neodbytnost „ruské myšlenky“ vyjádřená ve skálopevném přesvědčení mnoha generací ruských státníků a intelektuálů o ruském poslání ve světě, jejich odkazy na řadu předsovětských myslitelů, ale i napětí mezi kontinuitami a diskontinuitami, to vše mne vedlo k mnohem obecnějšímu záběru práce než jen popisu a systemizaci existujících ruských geopolitických škol. Pokud bychom se totiž věnovali jen disciplinární geopolitice v ruském prostředí, nešlo by o rozsáhlou látku. Čistou geopolitikou se zabíralo jen pár ruských politických geografů na konci 19. a počátku 20. století, několik patriotů ruského „bílého“ exilu ve 20. a 30. letech 20. století a poté až ruští autoři po rozpadu SSSR. Ladem bychom tak nechali ležet jak mnoho geopoliticky signifikantních myslitelů 19. století, kdy geopolitika jako disciplína ještě neexistovala, tak i celé období SSSR, kdy byla zakázána. Ironií dějin je však to, že právě tehdy se geopolitické myšlenky a představy tvořily a upevňovaly nejvíce. Mojí vyšší ambicí se proto postupně stal cíl sestoupit k jádru geopolitických konceptů a pokusit se o pochopení poněkud abstraktního a všeobjímajícího fenoménu ruské geopolitické kultury. Tím se koncept práce posunul do interpretativní roviny a její významná část využívá poznávací rámec kritické geopolitiky, kterou si krátce přiblížíme dále. Je však zřejmé, že budeme často překračovat disciplinární i epistemologické hranice. Představované, prožívané a sociálně konstruované totiž není možné bez materiálního. V případě geopolitiky se jedná o materiální „kulisy“ dramatu vývoje ruské geopolitické kultury, které tvoří mimo jiné území a jeho hranice, přírodní podmínky, státní instituce, unikátní mocenské a geostrategické atributy, kterými ruský stát disponuje, ale také konkrétní osoby. Ty jsou rozhraním a převodní pákou mezi reálným a představovaným, objektivním a subjektivním. Coby tvůrci myšlenkových škol či tradic, nositelé představovaných stereotypů, ovlivnění svým okolím i vlastními aspiracemi, emocemi nebo předsudky, utvářeli okolní realitu a v případě vládců i chod dějin. Objektivní kulisy geopolitiky jsou tak zaplňovány dějem, který se odvíjí od mocenských motivací a mentálních obrazů, vnímání otázek statusu a cti, představ o tradičních sférách zájmu a vlivu a dalších hybatelů geopolitických příběhových linií. Zatímco jednoduchý racionalistický pohled by nás vedl k představě o předem daných

„objektivních“ geopolitických zájmech Ruska, naší hlavní snahou bude věnovat se faktorům, které ovlivňovaly a ovlivňují definování těchto zájmů. Tato definice je vždy lidským dílem, často kolektivním. Vychází proto z národní paměti i mýtů, jež mají schopnost shromažďovat sociální energii, vytvářet společenství i jeho identitu a strukturovat prostor v rovině centra a periferie. Geopolitika je tak do značné míry mýtem, který si vynucuje prostorové vyjádření jiných mýtů, zejména národních, a jejich připoutání k území (Ionin 2004: 206). Významným zdrojem geopolitické kultury Ruska je i tento svět na pomezí reality a jejích interpretací, vážně míněných či účelově vytvářených konceptů a teorií vedoucích od závazku minulé imperiální velikosti k touze po veliké budoucnosti.

Při promýšlení práce o natolik obecném a nesnadno uchopitelném konceptu, jako je geopolitická kultura, jsem vycházel ze tří klíčových tezí. Tou první je skutečnost, že geopolitická kultura je fenomén, který je vytvářen jako kumulativní výsledek historického procesu. Pro tuto knihu to bude znamenat, že ji budeme celou vertikálně strukturovat podle logických historických období. Druhá teze vychází z přesvědčení, že geopolitickou kulturu je možno vnitřně rozčlenit na menší, pro zkoumání a diskusi lépe uchopitelné jednotky. Zde nám přichází na pomoc poznávací rámec kritické geopolitiky, který představuje geopolitickou kulturu jako složitý systém složený především z geopolitických tradic. Avšak i geopolitické tradice jsou komplikovanými systémy, jejichž výzkum si vyžaduje metodologické nástroje. Ty nalezneme ve třetí tezi – poznání, že tyto tradice se zapisují a odrážejí v diskursu, který je již možné snadno zkoumat. Při pohledu na objekt našeho zkoumání však narazíme na další významnou překážku – problém definice samotné geopolitiky. Jedná se o vědní disciplínu reprezentovanou pracemi geografů, nebo je spíše obsažena v koncepčních dokumentech státu a promluvách politiků? Lze sem započítat i lidové příběhy, články novinářů a představy obsažené v knihách, či dokonce jen v myslích lidí? Na tyto otázky odpovídá kritická geopolitika tím, že diskurs strukturuje na geopolitiku formální (disciplinární), praktickou (vysokou) a představovanou (nízkou). Toto rozdělení projevů geopolitiky našemu bádání poskytne horizontální strukturu (obr. 1). Třetí teze nás přivede k dominantnímu metodologickému přístupu, k analýze diskursu. Takto definované celky rozčleněné vertikálně do jednotlivých historických období a horizontálně do jednotlivých diskursivních bloků již tvoří realistický objekt zkoumání a poznávání.

Tato kniha si klade za cíl nejen systemizovat poznatky o ruském geopolitickém myšlení a představit čtenáři významné myšlenkové proudy a tradice ruské geopolitiky, ale také přispět k porozumění podstatě ruské geopolitické kultury. Tento fenomén patří mezi nejsložitější pojmy v sociálních vědách a kritická geopolitika jej definuje jako nejkompexnější agregát tradic, kódů, geopolitických příběhových linií, diskursivních aktů, resp. jako „souhrn

Obr. 1: Horizontální a vertikální struktura hlavních částí práce

praktik, které dávají státu identitu, smysl, pozici a roli ve světě složeném ze států“ (O’Loughlin – Ó Tuathail – Kolosov 2005). Zároveň je geopolitická kultura nositelem kontinuity podstaty chování geopolitických hráčů i přesto, že vnější forma tohoto chování (jeho zdůvodňování či ospravedlnění) se liší, stejně jako se liší kontext. Zaměříme se na analýzu geopolitické identity (geo-) a ideologie (-politika) v paradigmatickém dobovém kontextu. Popíšeme také geopolitické tradice, jejichž dynamiku a interakci budeme zkoumat v různých obdobích, a pokusíme se nahlédnout do jejich průniků, kde lze předpokládat nalezení nejstabilnějších prvků geopolitické kultury. Budeme se také věnovat napětí mezi kontinuitami a diskontinuitami geopolitického myšlení v situaci dramatických historických zvrátů v carském, sovětském i postsovětském Rusku. Reálné geopolitické procesy přiblížíme prostřednictvím geopolitických příběhových linií – relativně stabilních metanarativů ukotvených v kontextu doby. Představíme typologii ruských geopolitických

tradic a jejich dynamiku i do nich zasazené geopolitické školy, vize a koncepty, které vyrůstají z historie, jsou ponořeny v přítomnosti a vztahují se k žádoucí (většinou velkoruské nebo neoimperiální) budoucnosti. Všimneme si hlavních ruských historických mýtů, podrobněji se však budeme věnovat filozofickým základům ruského geopolitického myšlení v 19. století. Pokusíme se také poodkrýt téměř neprobádanou oblast osudu formální geopolitiky v dobách Sovětského svazu. Především se však budeme soustředit na geopolitické školy v současném Rusku. Bude nás zajímat, jaký je vztah mezi formální a praktickou geopolitikou² a jak se promítají myšlenky současných geopolitických škol do ruské zahraniční politiky. Tyto otázky nás povedou k přiblížení ruského geopolitického myšlení skrze význačné autory a jeho systemizaci do klasifikačních typologií geopolitických myšlenkových tradic a škol. Přestože se na počátku krátce zastavíme u pojmů a konceptů kritické geopolitiky i u disciplíny samotné, je kniha koncipována jako pouť ruskými dějinami, při které si stále budeme všimnout geopolitických kategorií – územní expanze, charakteru státu a institucí podílejících se na jeho geopolitickém chování, které budeme vztahovat k dobovým myšlenkovým konceptům. Jak se budeme vynořovat z přítmi hlubin a živelnosti ruských dějin k obdobím, kdy se již formovalo národní sebeuvědomění, budou nás myšlenky a geopolitické koncepty zajímat stále více.

Celá kniha je strukturována do šesti velkých celků. Tato první, úvodní část poskytuje čtenáři přehled o obsahovém i poznávacím designu práce. Také druhá kapitola bude spíše přípravou na cestu k porozumění ruské geopolitické kultuře. Bude se věnovat geopolitice a především kritické geopolitice; subdisciplíně, jejíž chápání moci i prostoru pro nás bude hlavním poznávacím rámcem. Seznámíme se s jejím vývojem a důležitými koncepty, včetně samotných termínů „geopolitická kultura“ a „geopolitická tradice“. Stejně tak si přiblížíme zmíněné tři projevy geopolitického myšlení – geopolitiku formální (disciplinární), praktickou (vysokou) a představovanou (nízkou). Jednou z atraktivních vlastností kritické geopolitiky je její disciplinární flexibilita a relativní neohraničenost. Naše transdisciplinární téma nás totiž bude nutit odvážit se vstupovat i na území filozofie, teorie mezinárodních vztahů, sociologie, literární vědy a dalších společensko-vědních disciplín, které jednotlivé části složitého tématu uchopují často lépe a přesněji než samotná humánní geografie. Na kritickou geopolitiku se podíváme i s odstupem, naznačíme její silné i slabé stránky a přiblížíme si způsob jejího využití v této práci.

V další kapitole nazvané „Geopolitika před geopolitikou“ se již přesuneme do prostoru dnešního Ruska. Naším zájmem zde bude jednak geopolitická

2 Tento cíl se bude týkat především postsovětského období: v klasickém období se diskurs formální geopolitiky teprve konstituoval a v sovětském období byl pokořen a potlačen oficiální marxisticko-leninskou linií.

prehistorie, ale také geneze tří pilířů, na nichž spočívá geopolitická kultura jakéhokoli státu: území, instituce a ideje. Za výchozí bod této geopolitické prehistorie Ruska budeme považovat Moskevské (a nikoli Kyjevské) knížectví, neboť právě Moskevské knížectví je nositelem autonomní ruské geopolitické identity.³ Termín prehistorie používáme proto, že geopolitické tradice, které jsou základem geopolitické kultury, začaly krystalizovat až počátkem 19. století. Cílem této kapitoly bude věnovat se základům ležícím pod stavbou ruské geopolitické kultury. Fundamentu, který byl budován dlouho předtím, než vznikla geopolitika jako disciplína nebo než se začaly utvářet ruské geopolitické tradice. Jednalo se o dobu, kdy národ v dnešním slova smyslu ještě neexistoval, ale již se vytvářely specifické předpoklady pro budoucí diskusi o ruské geopolitické identitě. Diskusi o území zahájíme krátkým pojednáním o geografických podmínkách Ruska. Poté již budeme sledovat nevídanou expanzi teritoria. Abychom nenarušili kontinuitu diskuse o expanzi, překročíme zde avizovanou časovou hranici „geopolitické prehistorie“ a budeme sledovat vývoj území až k současnosti. K expanzi by nedošlo bez institucí. Proto jim budeme věnovat druhou část kapitoly a při diskusi o jejich utváření budeme hledat především počátky silného státu, opírajícího se o instituce, jakými jsou armáda a církev. V další části zmíníme klíčové ideje z období před zformováním ruského národa, které vysílaly do národní paměti geopolitické signály a vytvářely mentální obrazy, jež vytvořily pomyslnou databázi geopolitických představ, mýtů a metafor – východisek pozdějšího geopolitického diskursu. Dotkneme se tak např. ruského mesianismu, metafory třetího Říma, smuty či okna do Evropy. Na závěr pohlédneme na historii ruské expanze málo častým pohledem postkoloniálních studií.

Struktura následujících kapitol bude do jisté míry inspirována úvahou amerického geografa Johna Agnewa, podle něž se geopolitika objevila se vznikem národních států na konci 18. století (Agnew 1998), a to i přesto, že samotný pojem geopolitika byl zaveden až na samotném sklonku století devatenáctého. Klasické období vymezíme na počátku Napoleonovým tažením do Ruska a konec tohoto období logicky omezíme na území Ruska s bolševickým převratem. Zařadíme sem ovšem i práce ruské emigrace, především školy eurasianismu, která vyhasla až v polovině třicátých let s posledními texty Petra Savického. Pro zkoumání geopolitické kultury je toto období zcela zásadní, protože se v jeho průběhu konstituovaly ruské geopolitické tradice, jejichž původní definici nabídneme. Klasické období se již vyznačuje jasně strukturovanými geopolitickými diskursy o ruském místě ve světě, identitární emancipaci a „ruské myšlence“, které našly svůj odraz v geopolitických konceptech z per intelektuálů, geografů a vojáků a jako projevy představo-

3 Na rozdíl od Kyjevského knížectví geopoliticky provázaného s Byzancí a se silnými geopolitickými vazbami směřovanými na Západ.

vané geopolitiky v ruské kultuře, především v literatuře. Kapitola nejprve přiblíží kontext – praktickou geopolitiku. Na ni již naváže exkurs do světa myšlenek – formální a představované geopolitiky, v němž se budeme věnovat klíčovým autorům a jejich referenčním pracím, které odráží i spoluvytvářejí jednotlivé geopolitické tradice. Období pokrývá více než sto let, a proto diskusi o některých tradicích rozdělíme. Pojednáme tak nejen o geopolitických aspektech diskuse mezi západníky a slavjanofily, ale také o diskursu, skrze nějž se ruské prostředí vyrovnávalo se svým vztahem k Východu, jenž se díky expanzi na jižní Kavkaz a do Střední Asie v 19. století stával součástí impéria. Specificky se budeme věnovat také vývoji ruské geografické školy, s důrazem na politickou geografii a geopolitiku, a škole eurasianismu. Tuto kapitolu uzavřeme teoretickou diskusí o geopolitických tradicích a jejich prunicích, do nichž nahlédneme s cílem nalézt a popsat nejstabilnější prvky ruské geopolitické kultury.

Pátá kapitola bude věnována sovětské hybridní geopolitické kultuře. Toto období bude časově vymezeno bolševickým pučem na počátku a rozpadem SSSR na konci. V kapitole budeme testovat tvrzení bolševiků, že vytvořili zcela novou politickou (a tedy i geopolitickou) kulturu, která neměla nic společného s geopolitickými tradicemi klasického období. V části k formální geopolitice se dotkneme málo zpracovaného tématu – osudu geopolitiky jako disciplíny v Sovětském svazu – a ukážeme si, že disciplína zanechala odraz v sovětském intelektuálním prostoru i po jejím zániku ve 30. letech. Praktickou geopolitiku pojednáme v podobě hlavních geopolitických příběhových linií, což nám umožní vyhnout se suchému chronologickému popisu událostí. V části k představované geopolitice se budeme stručně věnovat především konstrukci nejstabilnějších částí geopolitických představ v SSSR. Na závěr nabídneme odpověď na otázku, zda SSSR skutečně vytvořil zcela novou geopolitickou kulturu a proč byla jeho geopolitická kultura hybridní.

Postsovětské období je z pohledu geopolitiky jako disciplíny i geopolitické kultury mimořádně zajímavé. Vyznačuje se změnou geopolitické pozice i role státu po rozpadu SSSR, jeho národnostního složení a prvkem post-imperiálního syndromu. V prvním kroku se zaměříme na praktickou geopolitiku prostřednictvím sedmi významných geopolitických příběhových linií odrážejících postupnou proměnu ruské zahraniční politiky i vnímání vztahu Ruska k okolnímu světu. Ve druhém kroku se budeme pečlivě věnovat formální geopolitice, na niž je toto období mimořádně bohaté. Její zpracování provážíme s diskusí o současných geopolitických tradicích a jejich podmožninách – geopolitických školách. Obě části opřeme o analýzu diskursu prezidenta a významných intelektuálů či státních činitelů, koncepčních dokumentů státu a texty autorů jednotlivých geopolitických škol. Jako každý pokus o strukturování současného diskursu bude tato část nevyhnutelně trpět nedostatkem historického odstupu a nebude schopna pokrýt existující

geopolitické koncepty vyčerpávajícím způsobem. Řada autorů bude přesahovat hranice škol, do nichž budou zařazeni, ať už kvůli rozsahu svého díla nebo jen proto, že se jejich myšlenkový odkaz v průběhu jejich života vyvíjel. Diskusi o geopolitické kultuře postsovětského období uzavřeme opět teoretickou reflexí dynamiky jednotlivých geopolitických tradic a jejich promítnutí do ruské zahraniční i domácí politiky, vztahu mezi geopolitikou a různými formami ruského nacionalismu nebo srovnání současných dominantních geopolitických škol.

Závěrečnou esej využijeme pro krátké zamyšlení o významu ideologie a představovaných geografí, o kontinuitě podstaty geopolitické kultury Ruska i o roli, kterou hraje při formulaci jeho zahraniční politiky.

Přestože nebudeme primárně usilovat o „vysvětlení“ geopolitické kultury a prokázání příčinných souvislostí s geografickou expanzí nebo jinými jevy, logiku sepětí geografie a politiky ze zřetele neztratíme. Bude přítomná prostřednictvím všudypřítomné vazby mezi praktickou geopolitikou (realitou) na jedné straně a formální a představovanou geopolitikou (myšlenkami) na straně druhé. Geograficko-historický kontext bude celé práci poskytovat jednotící příběhový rámec. Bude však odsouzen jen k roli, kterou ve výtvarném umění přisuzuje malíř obrazu jeho rámu.

2. O GEOPOLITICE, KRITICKÉ GEOPOLITICE A JEJÍCH POJMECH

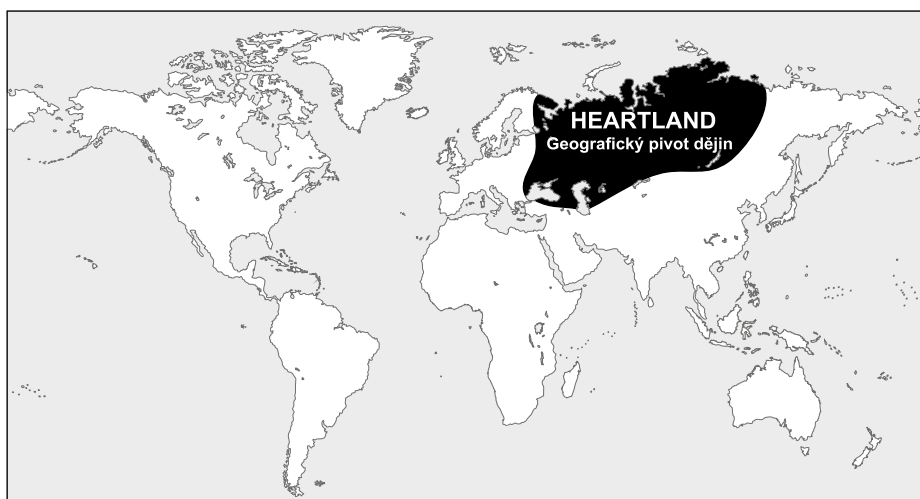
Historie idejí je spíše analýzou mínění než vědění; spíš, než analýzou pravdy je analýzou omylů, analýzou typů mentalit (...) popisem skrytých pokračování a oklik, rekonstrukcí vývoje v lineární podobě historie.
(Foucault 2016: 209)

Termín „geopolitika“ je užíván v nejrůznějších souvislostech. Je označována za vědní disciplínu, aplikovanou vědu, teorii, metodu, koncepci či strategii, politickou aktivitu, nástroj k politické proměně světa i za flexibilní pojem se širokou licencí použití (Tomeš 2000). Jako termín je používána v podstatě pro cokoli, co souvisí s uplatňováním moci v mezinárodních vztazích. Definice geopolitiky jako disciplíny jsou celé seznamy a prakticky každý, kdo se tématem do hloubky zabývá, se musí s problémem mnohoznačnosti vypořádat. Laskavý čtenář proto jistě pochopí, že než vstoupíme do prostor severní Eurasie, věnujeme i zde krátkou kapitolu geopolitice a kritické geopolitice, která bude vyžadovat krátký ponor k abstraktnější a teoretičtější diskusi, již však omezíme na nezbytné minimum.

Nejjednodušší definice geopolitiku označují za sociálně-vědní disciplínu zkoumající vztahy států s ohledem na prostor (Sidaway – Mamadouh 2012), nebo způsob myšlení o politice, který bere v potaz geografii (spíše než přemýšlení o geografii způsobem, který bere v potaz politiku...) (Kirby 2000). Kvůli nesnadné uchopitelnosti a neohraničenosti, politické zaujatosti a mocenským cílům klasické formální geopolitiky a později také kvůli jejímu sepětí s ideologií nacistického Německa byla její akademická serióznost zpochybňována. Zakladatel ruské geopolitiky a jeden z duchovních otců eurasijského hnutí Petr Savickij s lítostí konstatoval, že je na tuto disciplínu nazíráno jako na „alchymii geografie“. V americkém časopise Life byla v r. 1942 geopolitika označena za „hrozný vědecký systém, který Britové vynalezli, Němci využívají a Američané mají potřebu studovat“ (Ó Tuathail 1994). Michael Heffernan, který se podrobně věnoval historii geografie konce 19. a počátku 20. století, označil klasickou geopolitiku za „spekulativní vědu, která byla jen částečně něčím více než vágně definovanou perspektivou a pokusem odhalit textuálně a kartograficky komplexní vztahy mezi geografii a politikou v různých prostorových měřítkách od lokálního ke globálnímu“ (Heffernan 2000). Jedna z nejvýznamnějších osobností americké poválečné geografie

Richard Hartshorn označil klasickou geopolitiku dokonce přímo za „intelektuální jed“ a „pseudovědu, jejíž politická kontaminace uvrhla akademickou geografii do hanby“ (in: Dodds – Atkinson 2000). Podobně jako Hartshorn se od disciplíny zdiskreditované válkou, nacionalistickým břemenem a imperalistickým náhledem na svět distancovala většina geografů. Tento distanc je jedním z východisek kritické geopolitiky.

Geopolitika skutečně sloužila jako ospravedlnění imperiální politiky prakticky všem kolonialistickým mocnostem a byla produktem doby, kdy politické mapy v atlasech byly předmětem stálé revize. Svůj vzestup zažila mezi počátkem století a zahájením druhé světové války. Právě v tomto období se objevily referenční práce významných geografů analyzující rozložení a pohyb moci v prostoru. Na otce zakladatele politické geografie Friedricha Ratzela navázal Rudolf Kjellén, autor samotného termínu geopolitika. Geopolitiku však proslavil zřejmě nejvíce Halford Mackinder, i když tento termín nikdy nepoužil a měl k němu výhrady. Mackinderovo geopolitické modelování vycházelo především ze zájmů britského impéria v Asii. Mezi klasiky patří také Američané Alfred Thayer Mahan nebo Nicholas Spykman, jejichž práce zase ovlivnily strategii USA. Tato jména patří i v dnešní ruské debatě o geopolitice mezi nejvýznamnější reference. Nejenže byli spjati s agendou ruské geopolitické kultury blízkou – územní expanzí a nacionálním romantismem, ale především označili Rusko za jádro kontinentu, *heartland*, geografickou osu dějin a výzvu silám moře v souboji o světovládu (obr. 2). Rusové přispěli k rozvoji meziválečné geopolitiky zejména prostřednictvím „bílého exilu“, který – inspirován mj. Mackinderovým modelem souboje moře a kontinentu – rozvinul hnutí eurasianismu.

Obr. 2: V Rusku populární schéma H. Mackindera znázorňující Ruskem kontrolovanou kontinentální masu jako geopolitický heartland

Celá meziválečná kapitola klasické geopolitiky končí dramatickou katarzí 2. světové války. Symbolicky ji uzavřela sebevražda vůdčí, nicméně tragické postavy německé geopolitiky Karla Haushofera v r. 1946 v jeho domě v Paehl am Amersee. Haushofer byl teoretik „životního prostoru“, velký stoupenec spolupráce Německa s Ruskem a obhájce paktu Molotov-Ribbentrop (Hauner 1992: 3). Meziválečná geopolitika vycházela z toho, že suverenita byla privilegiem mocností. Jen okrajově se objevovaly názory, že existuje i pohled ovládaných. Geopolitická tradice na Západě pokračovala po skončení 2. světové války reflexí studené války a vedle své tradičnější podoby spjaté s geografii, kterou rozvíjeli Alexander Prokofieff de Seversky, Edmund A. Walsh, Robert Strausz Hupé, Donald Meinig, Colin Grey nebo Saul Bernard Cohen, získala především podobu geostrategie George Kennana, státnické taktiky Henryho Kisingera či Zbygniewa Brzenińskiego a dlouhé řady dalších klasiků studené války. SSSR produkoval imperiální geopolitiku jako politicko-strategickou aktivitu. Geopolitické myšlení se praktikovalo nepochybně uvnitř politbyra a silových institucí a sovětská propaganda konstruovala velmi vyhraněné a deformované geopolitické představy. Disciplinární akademická geopolitika však byla zakázána. SSSR se tak stal především objektem studia disciplinární západní neoklasické geopolitiky. Právě v průběhu studené války přestala být geopolitika jen víceméně samostatnou součástí politické geografie a stala se široce užívaným pojmem. V tomto smyslu ji rehabilitoval a popularizoval například Henry Kissinger (Ó Tuathail 1994). I jeho práce však naznačily, že klasická formální geopolitika vyklízí pole a rozpouští se v dynamičtější a metodologicky lépe vybavené teorii mezinárodních vztahů, jejíž výhodou je především to, že je osvobozena od fixace na geografické podmínky a území. Dnes se geopolitice věnuje vedle geografie i teorie mezinárodních vztahů, která pod tímto pojmem rozumí většinou jakousi svou předchůdkyni vycházející z ofenzivního realismu. Geografie se v anglosaském světě ke geopolitice vrátila na sklonku 80. let a svým způsobem ji znovu objevila prostřednictvím kritické geopolitiky.

2.1 KDE SE VZALA KRITICKÁ GEOPOLITIKA A OČ V NÍ JDE

Kořeny postmoderní geopolitiky (včetně kritické) se nacházejí už v poválečném období, kdy začalo docházet ke změně perspektivy geografů, kteří většinou klasickou geopolitikou opovrhovali. Novým směrům v geografii udal tón posibilismus manželů Sproutových z let padesátých a šedesátých, postkoloniální teorie a orientalismus Edwarda Saida (Flint – Taylor 2011: 71) z let sedmdesátých. Obohatily ji i práce francouzské geopolitické školy rozvíjené od r. 1976 kolem Yvese Lacosteho a časopisu Herodot opírající se o poststrukturalismus Michaela Foucaulta i práce Jacquese Derridy či

Jacquese Baudrillarda (Mamadouh – Dijkink 2006), ale i o Lefèbvrovy myšlenky o reprezentacích a braudelovskou analýzu interdependence mezi individuem a prostředím. Nepochybný význam měl i sociální konstruktivismus autorů, jako je Benedict Anderson nebo byl Ernest Gellner z let osmdesátých. Z těchto kořenů vyrostly postmoderní směry včetně kritické geopolitiky, pro niž jsou však klíčové Foucaultovy pozice. Z dalších akademických východisek kritické geopolitiky jsou někdy zmiňovány i frankfurtská škola a zvláště Max Horkheimer, Theodor Adorno, Jürgen Habermas, ale i předváleční myslitelé jako Antonio Gramsci (hegelovsko-marxistická škola) i raně kantovská tradice kritické filozofie (Kelly 2006). Mezi průkopníky kritické teorie v geografii a teorii mezinárodních vztahů je také nutno zmínit Richarda K. Ashleyho, který otevřel diskusi o kritickém přístupu ke geopolitice a neorealismu článkem z r. 1987 „The Geopolitics of Geopolitical Space: Towards a Critical Theory of International Politics“ (Ó Tuathail 1994a) a rozvinul ve slavnější stati „Speaking the Language of Exile: Dissident Thought in International Studies“. Pro rozvoj kritické geopolitiky na přelomu 80. a 90. let byl významný i širší historický kontext. Došlo tak k synergii rozvoje kritického vědeckého náhledu v geografii se změnami v geopolitickém prostředí: s nástupem globalizace a kolapsem komunistického bloku završeným rozpadem SSSR (Ó Tuathail 2000). Euforie po konci studené války spojená s pocitem „konce historie“ a rozvoj postmoderního náhledu v sociálních vědách přispěly k zatlačení především anglosaské neoklasické geografické tradice geopolitiky do defenzivy. Kritická geopolitika, kterou takto poprvé v r. 1990 ve své práci *Creating the Second Cold War: The Discourse of Politics* pojmenoval kanadský geograf Simon Dalby, se v průběhu 90. let stala dominantním proudem v celé anglosaské geopolitice. Kvůli snaze potlačit kombinaci „mocenského“ a „geografického“ byla také často označována jako antigeopolitika. Součástí jejího rychlého vzestupu v 90. letech byla publikace jejích zásadních konceptuálních prací tvořících její kánon, vynořili se klíčoví badatelé. Dynamický rozvoj disciplíny zachytily ve zvláštních číslech a retrospektivních pohledech hlavní časopisy, které se geografické tradici geopolitiky věnují: *Geopolitics* (2006, 2008), *Political Geography* (2010), resp. *GeoJournal* (2010). Autoři se věnovali geopolitickým tradicím řadě zemí včetně postsovětského Ruska, např. (O’Loughlin – Ó Tuathail – Kolossov 2005) vztahu aktivit mocností na periferii světové geopolitiky, emancipačním procesům nebo krizovým oblastem. Přes relativní popularitu disciplíny v anglosaském světě nelze její místo v systému sociálních věd přeceňovat. Samotná humánní geografie hraje ve zkoumání politických a sociálních procesů vnitřní politiky či mezinárodních vztahů spíše okrajovou roli a kritická geopolitika je jen její součástí, a to nikoli centrální. V posledních letech se objevuje diskuse o stagnaci kritické geopolitiky, která si sice drží stabilní okruh příznivců kritických směrů humánní geografie, není však schopná oslovit nové publikum v oblasti mezinárodních vztahů

(Dittmer 2015). Zejména teorie mezinárodních vztahů, k níž má kritická geopolitika blízko, ji ze svého obzoru vytěsňuje (Mamadouh – Dijkink 2006).

Přesto se kritická geopolitika stala součástí poststrukturálního obratu v humánní geografii (Flint – Taylor 2011: 70) a její misí je především útok proti klasické geopolitice. Snaží se nabourat a zpochybnit její utilitární, nacionalizované a politizované cíle prostřednictvím jejich dekonstrukce a odhalení. Přistupuje k ní z pozice „hermeneutiky podezírání“ (Dreyfus – Rabinow 2002: 20). Snaží se nabídnout jasně kontextualizovanou perspektivu s deklarovaně subjektivními východisky a nesnaží se o formulaci univerzálních či objektivních závěrů. Naopak geopolitické „pravdy“ včetně samotných důsledků prostorovosti pro politiku zpochybňuje a podtrhuje význam reprezentací a představ pro politickou identitu (Atkinson – Dodds 2000: 10). V tomto zpochybňování „historické pravdy“ se opírá o Foucaultovu tezi: „Jak může být v historii pravda, když pravda má historii?“ (in: Jupp 2006: 261). Identitu zkoumaných subjektů (většinou států) kritická geopolitika nepovažuje za předem danou. Jde jí o zkoumání procesů, skrze které jsou politické subjekty formovány. Snaží se např. ukázat, že suverénní stát není základem, ale spíše důsledkem diskursu o suverenitě, bezpečnosti a identitě (Kuus 2010). Jednou ze silných stránek kritické geopolitiky je rozboření hranice mezi vnitřní a vnější politikou státu. Právě tento moment je důležitý pro uspokojivější analýzu ruského geopolitického myšlení, ať už v historii nebo v současnosti, a je obsažen v termínu „geopolitický pohled“, který je produktem národní historie a kultury, syntézy názorů sdílených různými vrstvami politické elity, akademickými experty, tvůrčí inteligencí i veřejným míněním (Kolosov 1996). Vše toto bude patřit mezi východiska naší cesty do hlubin ruské geopolitické kultury.

Jako svou hlavní metodu využívá kritická geopolitika odrazu geopolitických praktik do textuálního diskursu a snaží se je dekonstruovat a prostřednictvím foucaultovské analýzy diskursu usvědčit z mocenských cílů. Snaží se proto pronikat do geopolitických mýtů a stereotypů různých „představaných komunit“. Geopolitickým aktérem se tak stává prakticky kdokoli, kdo diskursivně vstupuje do geopolitického narativu. Roli ve vytváření mocenského vědění a diskursu získávají představitelé médií, kultury, vědy i široká veřejnost. Kritická geopolitika tak demonopolizuje a decentralizuje „vlastnictví geopolitického know-how“. Zapojením dalších aktérů vyjadřuje kritická geopolitika přesvědčení o pluralitě prostoru a multiplicitě jeho možných politických konstrukcí (Ó Tuathail – Dalby 1998). Kategorie prostoru a hranic nevnímá kritická geopolitika nutně jako prostor a hranice mezi územně definovanými státy. Slouží i k vymezování vnějšího a vnitřního či definování identit, na jejichž základě vymezuje prostor politického či kulturního „my“ a „oni“. Stejně tak jeden z hlavních geografických modelů – mapa – může mít podobu map území, ale také mentálních map, které se stávají vděčným téma-

tem kritických humánních geografů. Kritická geopolitika operuje na území teorie mezinárodních vztahů, literární vědy nebo třeba sociologie včetně toho, že využívá jejich metodologický aparát. Mezi důvody, proč se kritická geopolitika vylévá z hlavního řečiště geografie a přetéká směrem k teorii mezinárodních vztahů, patří i procesy globalizace, které v rychlých 90. letech vedly k tezi o deteritorializaci. Ta se týkala i bezpečnosti, kdy územně definované hrozby byly rozšířeny o hrozby post-teritoriální (Ó Tuathail 1998a). Variací na téma vytěsňování geografie z obecnější sociologické perspektivy jsou pojmy „rizikové společnosti“ (v podobě, kterou jí vtiskl Ulrich Beck) nebo „časoprostorové kontrakce“ diskutované Anthony Giddensem či Zygmundem Baumanem.

Kritická geopolitika má řadu předností, ale také řadu nedostatků, za něž je kritizována. Nejhlásitější výhrady mají logicky pozitivisticky naladěni geografové, podle nichž disciplína uzavřela geografické poznání do analýzy textů a praktické realitě se věnovala jen skrze kritiku. Je jí vytýkáno, že příliš filtruje realitu přes představované koncepty, geopolitické příběhové linie, vize, představy či skripty (Kelly 2006) včetně reality ekonomické a fyzicko-geografické. Její kritici nesouhlasí s tím, že vše, včetně materiálna, jsou jen interpretace textu a slova, a doporučují méně reprezentace a více pozornosti praktické realitě (Thrift 2000). S tím souvisí i kritika za vyloučení subjektů stojících mimo diskurs. Podle foucaultovské logiky totiž získávají subjekty identitu až účastí v diskursu. Subjekt se tak stává produktem diskursu a ty subjekty, které se jej neúčastní, jsou z reality pojednané kritickou geopolitikou vyloučeny (Müller 2008). Například voliči ve volbách (nebo třeba referendu) geopolitickou realitu ovlivňují, i když žádný diskurs neprodukují. Kritika směřuje také vůči schematičnosti, riziku repetitivnosti jednou identifikovaných vzorců (Megoran 2006), ale třeba i vůči mentálnímu a metodologickému odcizení se od geografie. Za významný „hřích“ je považováno ignorování základního instrumentu – kartografického modelování a samotných map (Haverluk – Beauchemin – Mueller 2014). Řada geografů má za to, že kritická geopolitika podceňuje objektivní permanentnost prostoru (včetně politického). V situaci renesance národních států, pohybu migračních vln nebo např. ruské agrese proti Ukrajině je tento nedostatek evidentní.

V samotném Rusku je termín geopolitika všudypřítomný, stejně jako studie o identitě. Jak si ukážeme, současná ruská geopolitika má většinou s akademickou disciplínou málo společného. Kritická geopolitika se v Rusku nesměle rozvíjí od 90. let, i když její popularita i seznam autorů roste (vedle prof. Kolosova, který se jí věnoval jako první, také Okuněv, Zeleněvová, Zamjatin aj.). Nové formy geopolitického poznání jsou rozvíjeny v rámci uralské školy politické diskursologie a sémiotiky, kde jsou rozvíjeny i nové diskursivní formy – geosofie, sakrální geografie, existenciální geografie, či dokon-

ce geopoetika (Okuněv – Kučinov 2013). I tyto směry ukazují, že v Rusku je geopolitika často spíše beletristickou figurou než akademickou disciplínou. Kritickou geopolitiku tvrdě napadají konzervativní tvůrci ruské neoklasické geopolitiky. Podle nich získal Západ díky geopolitickému vítězství ve studené válce světovou hegemonii. Aby svou dominanci pojistil, postavil klasickou geopolitiku „mimo zákon“ a kritická geopolitika se stala nástrojem, jak skutečnou geopolitiku delegitimizovat (Dugin 2014).

Kritická geopolitika je sice terčem útoků z více stran, na její obranu je však nutno uvést, že sama neaspíruje na to, stát se nástrojem pro politické a strategické plánování. Je schopna poskytnout svůj mimořádný analytický potenciál k pochopení motivací a východisek geopolitických aktérů a v logickém řetězci „(1) analýza situace – (2) návrh strategie“ má své místo při analýze situace. Kritická geopolitika nabízí poznávací rámec pro zkoumání historické i současné diskuse v našem případě o identitě a představách o místě Ruska ve světě. Je schopna rozkrýt podstatu a motivace jednání aktérů často přesněji než jiné disciplíny. Její role navíc roste především v době hybridních hrozeb, post-faktuální konstrukce mýtů, propagandy a psychologické války, jež právě Rusko dnes hojně využívá. S tím, jak se kybernetický prostor stává ve stále větší míře geopolitickým bojištěm v soutěži o „hearts and minds“, je diskursivní zaměření kritické geopolitiky užitečné. Geopolitickou aktivitou se stávají diskursy vycházející z představ a reprezentací, které jsou pro poznání geopolitické kultury významné. Geopolitická kultura je tradičně spojena s identitou a v ruském případě je tomu ještě silněji než jinde (O’Loughlin – Ó Tuathail – Kolossov 2005).

V práci se pokusíme nastítnit historii stavby ruské geopolitické kultury i její konstrukční prvky, ale zároveň budeme tuto kulturu průběžně dekonstruovat – rozložíme ji na tradice a tradice na menší součástky politické moci a její prostorové projekce. Jacques Derrida ve své přednášce „Od práva ke spravedlnosti“ hovořil o dvou způsobech dekonstrukce, z nichž první má demonstrativní a zdánlivě nehistorickou podobu logicko-formálních paradoxů a ten druhý, historičtější či anamnestičtější, vypadá jako čtení textů, jako podrobná a genealogická interpretace (Derrida 2002: 29). Právě touto druhou cestou se vydáme v této práci. Vzhledem k tomu, že téma nás zavede nejprve do minulosti, oceníme nejen metodologii kritické geopolitiky, ale i její schopnost zapojovat znalosti jiných disciplín, jako je teorie mezinárodních vztahů, historie, filozofie či literární teorie. Nevyločíme však ani poznávací hodnotu neoklasické geopolitiky, kterou budeme považovat za rovnocenný pohled z jiné pozice. Oba pohledy nebudeme křížit či mixovat, jak o tom uvažují někteří badatelé (Kelly 2006), a jejich poznatky budeme považovat za navzájem se doplňující. Bez materiálního kontextu (území, klimatické podmínky, demografie) se poznání geopolitické kultury neobejde. Pro lepší vysvětlení toho, jak si představují paralelní využití obou přístupů

v naší diskusi o ruské geopolitické kultuře, nabídnou metaforu. Vzhledem k významné roli filozofie M. Foucaulta pro kritickou geopolitiku je metafora stylově inspirována jeho rozbořením Vélazquézova obrazu Dvorní dámy v knize *Archeologie humanitních věd*. Zde však použijeme jiné, méně sofistické dílo: pohádku bratří Grimmů *O Sněhurce*, v níž nás bude zajímat zrcadlo poznání. Zrcadlo má v příběhu zajímavou roli. Má význam jak pro klíčové mocenské aktéry, tak pro vnějšího pozorovatele děje. Je pasivním prvkem, schopným nahlédnout podstatu skrytou pod povrchem, resp. vyjevit pravé úmysly aktérů. Stejně jako se kritická geopolitika opírá o diskurs i kouzelné zrcadlo se zaměřuje na interpretaci výseku reality, která se v něm odráží. Vnější pozorovatel má ovšem i další perspektivu. Vidí reálné objekty: zrcadlo, macechu, která se v něm prohlíží, ale také prostorový a v realitě ukotvený kontext – objekty v místnosti, další osoby venku a jejich vztahy. Tento pozitivistický pohled patří neoklasické geopolitice, která však není sama o sobě schopna dekonstruovat identity a úmysly těch, kteří se zračí v zrcadle. Disponuje jinými poznávacími schémata, která popisují mocenské a časoprostorové vztahy aktérů. Tato metafora nám nabízí pohled na komplementaritu obou největších proudů geopolitiky (Kurfürst – Baar 2016). Pozitivistický pohled využijeme jako geograficko-historický rám myšlenek a geopolitické kultury Ruska.

2.2 KRÁTKÉ ZASTAVENÍ U TERMÍNŮ KRITICKÉ GEOPOLITIKY

Užitečné pro nás budou především tři diskursivní projevy geopolitiky / geopolitického myšlení: geopolitika formální (také „disciplinární“), praktická (také „vysoká“) a představovaná (také „nízká“) (obr. 3). Tyto tři projevy geopolitiky se promítají do tří diskursů o geopolitice: i) sociálně-vědního (geografie, teorie mezinárodních vztahů, filozofie, sociologie), ii) politického a geostrategického a iii) diskursu populárně-kulturního. Toto rozdělení nám umožňuje mnohoznačný a těžko ohraničitelný termín strukturovat. Formální geopolitika představuje institucionální a intelektuální produkci geografického vědění a vládnutí (Ó Tuathail 1994b). Představovaná geopolitika studuje diskursivní odraz mocenských vazeb a procesů v mezinárodním prostoru do populární kultury. Praktická geopolitika studuje geografickou logiku zahraniční politiky a praktických projevů geopolitického myšlení včetně jejich odrazů v diskursu. Z těchto termínů je nejdiskutabilnější pojem „praktická geopolitika“, již by pozitivistický náhled označil při nejlepším za prostorově a politicky zarámovanou historii, spíše však za geostrategii nebo za zahraniční politiku. Ať už ji nazýváme jakkoli, budeme praktickou geopolitiku velmi potřebovat, ať už jako kontext nebo jako předmět analýzy.

Náhled kritické geopolitiky			
	Praktická geopolitika	Formální geopolitika	Představovaná geopolitika
Nositelé geopolitické praxe	politické instituce, diplomacie, ozbrojené síly	akademická pracoviště, instituce pracující na strategických dokumentech vlády, think-tanky, intelektuálové	média, umění (literatura, film), diskuse mezi lidmi
Výstupy geopolitické aktivity	zahraniční politika, aktivity vlády s dopadem na pozici země v mezinárodních vztazích, aktivity vlády ovlivňující domácí geopolitický diskurs	vize (analýzy, modely, interpretace), strategie (návody k řešení situací, politická doporučení)	představy, názhledy a přesvědčení jednotlivců či celých skupin ohledně geopolitických témat
Dlouhodobější projevy	geopolitické tradice, geopolitické kódy ↓ geopolitická kultura		

Obr. 3: Kritická teorie geopolitiky jako kategorie reprezentovaných praxí (Ó Tuathail – Dalby 1998)

GEOPOLITICKÉ PŘEDSTAVY

Geopolitickými představami rozumíme mentální obrazy, které ve vědomí jednotlivce či komunity prožívající kolektivní identitu umísťují vlastní stát v prostředí mezinárodních vztahů, vytvářejí obraz o okolním prostředí, charakteristikách ostatních států a aktérů mezinárodních vztahů a jejich umístění na škále přítel-nepřítel. Tyto představy jsou utvářeny množstvím objektivních i subjektivních vlivů, vyrůstají z historie a jsou zpravidla teritoriálně ukotveny. Moderní geopolitické představy se vytvářely se systémem moderních územních států v Evropě v 16. a 17. století a jsou založeny na národním státě, který je základní analytickou jednotkou geopolitiky (Agnew 1998). Při pohledu do historie je zřejmé, že termín geopolitické představy se vztahuje především k archetypálním projevům „národní paměti“ často spojeným s obrazy nepřítele či spiritualitou, jak je zpracovala a zaznamenala intelektuální elita ve filozofii, interpretaci historie, literatuře či jiném umění. Ruské dějiny poskytují v této oblasti bohatý materiál od Tataro-Mongolů a střetu s asijskými národy až po složitou historii na západní hranici včetně vpádů Napoleona či Hitlera.

Mezi geopolitické představy patří i neformální regiony či mezoregiony – tedy území, jejichž hranice jsou některými společenstvími mentálně vnímány jinak či jinak, než se nachází administrativní hranice územních celků (Kolosov 2011). Zvláště v postsovětském prostoru přináší studium ne-

formálních regionů (mezi něž patří mimo jiné Krymský poloostrov) významnou analytickou hodnotu. Jsou součástí mentálních map a představovaných politických geografí, ale nejde jen o ztracená území (SSSR) a teritoriální pretenze (Krym), ale i o hluboké otázky identity, příslušnosti k civilizačním okruhům a zejména o tolik diskutované otázky evropské identity států a společností v celém prostoru východní Evropy včetně Ruska. Geopolitické představy se často týkají rovnováhy politické moci v mezinárodní soutěži. Takto je většinou konceptualizována i bezpečnost: představa přátelských sfér a vztahů, které je třeba bránit a konsolidovat proti vnějším hrozbám opozičních bloků a nepřátelského prostoru (Ó Tuathail 2000: 174). K pohledu kritické geopolitiky patří i to, že představujícím si subjektem je jednotlivec nebo různě definované komunity. Je zřejmé, že uvnitř složitěji uspořádaných společností, jakou je i ruská, podléhají geopolitické představy značné diferenciaci prostorové, ale i např. po etnické či konfesionální linii. Je nasnadě, že Čečenci nebo Tataři budou mít jiné geopolitické představy než obyvatelé Petrohradu nebo např. migranti ze Střední Asie (Kolosov – Zotova 2012). Platí také, že čím komplexnější jsou geopolitické představy společnosti, tím větší může být snaha centrální moci udávat většinový kánon a směřovat geopolitické představy ke konvergenci, což je v případě Ruska pravidlem. Kritická geopolitika nabyla ve studiu geopolitických představ rozsáhlé know-how. J. Sharpová došla na příkladu textů z Reader's Digest k závěru, že „opakování témat je efektivní metodou konstruování identity“ (Sharp 2000). Žádný jiný stát nemá v této oblasti takovou historickou zkušenost jako Rusko. Konstruování reality a kolektivní identity prostřednictvím mediální manipulace faktů a využívání státní propagandy s cílem utvářet geopolitické představy využíval SSSR a bohatě využívá i putinovské Rusko.

GEOPOLITICKÉ A OPERAČNÍ KÓDY

Termín „kód“ představuje z významového hlediska zašifrovanou zprávu s klíčovými informacemi, jež často obsahují zhuštěnou definici samotné podstaty objektu. Podobný význam má i termín geopolitický kód, o jehož užití v geopolitickém diskursu se zasloužil John Lewis Gaddis, který jej použil ve své knize *Strategies of Containment* v r. 1982 právě v souvislosti s Ruskem. Od té doby byl termín mnohokrát definován a používán. Peter Taylor a Colin Flint jej popisují jako sadu předpokladů vycházejících z geografických, historických a kulturních reálií, které se významně podílejí na chování státu. Zahrnuje státní zájmy, identifikaci vnějších hrozeb, plánovanou odpověď na ně i její ospravedlnění. Geopolitických kódů je tedy tolik, kolik je států (Taylor – Flint 2011). Francouzská geopolitika popisuje geopolitický kód jako způsob, jímž různá společenství přistupují ke své kolektivní historii, svému teritoriu, ale také k historii a teritoriu ostatních (Encel 2009). Je utvářen v perspektivě

dlouhého trvání a udržuje si proto relativní stabilitu, byť v dějinách existují zlomové momenty (bolševický převrat, světová válka, nacismus, rozpad SSSR apod.), které mají potenciál původní kód ovlivnit, či dokonce přepsat. Geopolitický kód se v pasivní rovině blíží geopolitickým představám. Na rozdíl od nich však má i aktivní složku, která je podvědomým „operačním návodem“ a nabízí vzorce jednání. Podle Colina Flinta definuje každá země svůj geopolitický kód na základě následujících pěti předpokladů: i) Kdo jsou naši potenciální spojenci; ii) Kdo jsou naši potenciální nepřátelé; iii) Jak si můžeme udržet současné spojence a získat nové; iv) Jak můžeme odrazit své nepřátele a hrozby; v) Jak odůvodňujeme výše uvedené předpoklady veřejnosti (Flint 2006). Se strategiemi souvisí i pojem „operační kód“, který se objevil již počátkem 50. let, poprvé v klasické práci Nathana Leitesa *A Study of Bolshevism* (1953), která analyzovala operační kód sovětského politbyra (Walker 1990). Operační kód je vztahován zpravidla ke konkrétní administrativě, vládní koalici, či osobě vůdce – tedy k aktérům spojeným s tvorbou strategií.

Geopolitické kódy je možno studovat na úrovni lokální, regionální a globální (Taylor – Flint 2011). Jen několik zemí má globální zájmy, a tedy i rozvinutý globální geopolitický kód. Rusko mezi takovéto státy patří. Na určité úrovni se do geopolitického kódu promítají i civilizační hodnoty, které jsou některé země schopny generovat. Mohou se pak stát jednou ze zdrojnic geopolitického kódu jiných zemí (k takovým zemím by Rusko opět rádo patřilo). S civilizační a hodnotovou blízkostí souvisí i to, že součástí geopolitického kódu se stávají také integrační společenství (NATO, EU), v jejichž základě jsou takovéto civilizační ideály. Vytváření geopolitického kódu jedné země je ovlivňováno geopolitickými kódy jiných zemí – v případě sousedů, jejichž zájmy jsou v interakci, je samozřejmé, že tyto kódy jsou vůči sobě definovány přátelsky, či nepřátelsky. Ruští geografové Vladimir Kolosov a Nikolaj Mironěnko upozorňují, že oficiální ukrajinská geopolitická doktrína se zakládá na historických mýtech, z nichž mnohé přímo protirečí mýtům, z nichž vychází geopolitická doktrína ruská (Kolosov – Mironěnko 2001). Kódy jsou do jisté míry součástí „národní psychologie“ a i ony jsou užitečným pojmem pro vytváření zmíněných mentálních map (Dijkink 1998: 297). Jakkoli je nemožné geopolitické kódy empiricky vysvětlit, je možné prohlubovat porozumění jejich pozadí a konstrukci.

GEOPOLITICKÉ PŘÍBĚHOVÉ LINIE A SKRIPTY

Kritická geopolitika operuje s řadou dalších důležitých termínů, kterými si otevírá širší prostor pro studium, ale také rozvolňuje porozumění termínu geopolitika. Toto pojetí umožňuje diskutovat např. geopolitickou kulturu Ruska v době, kdy geopolitika jako disciplína ještě neexistovala. Podstatný je zejména pojem „geopolitické příběhové linie“ coby základní jednotky kri-

tické analýzy geopolitického diskursu (Ó Tuathail 2002), pod nímž se rozumí relativně koherentní zahraničně-politický narativ a argumenty o politických výzvách, které jsou definovány v debatě konkurujících si příběhových linií. Jsou utvářeny z geopolitických představ, tradic, vizí a dalších aspektů politické kultury (Ó Tuathail 2004). Na rozdíl od skriptů, z nichž vycházejí političtí představitelé, aby reagovali na každodenní události nebo artikulovali události v médiích, jsou geopolitické příběhové linie stabilnější. Vytvářejí souvislosti a upevňují se kolem trvalejších výzev a dilemat zahraniční politiky (O'Loughlin - Ó Tuathail - Kolosov 2004a).

GEOPOLITICKÉ TRADICE

Ustálené vzorce ve vnímání mezinárodního prostředí stabilizují akademické a intelektuální zpracování geopolitického vědění. Utváří se tak geopolitické tradice. Samotnou geopolitickou tradici lze definovat jako „vědomou interpretaci historického vývoje geopolitického myšlení v jeho kontinuitě a návaznosti na významné autory a jejich klíčové texty“ (Sidaway - Mamedouh 2012). Jde o řadu relativně formalizovaných a navzájem si konkurujících škol geopolitického myšlení, které obsahují a odrážejí praktickou geopolitiku. Vytvářejí tak historický kánon přemýšlení o státní identitě, zahraniční politice a národních zájmech, které jsou zpravidla definovány v opozici k alternativním tradicím.

Významným skokem do studia tradic geografického poznání byla práce Davida Livingstona *The Geographical Tradition* z r. 1995, v níž se autor věnoval kritické perspektivě historie geografie a pojednal geografické vědění jako sociálně a kulturně konstruovaný a politický zdroj poznání (Dodds - Atkinson 2000). Geopolitické tradice vycházejí ze skutečnosti, že různé státy a národy budovaly během historie svou vlastní geopolitickou identifikovatelnou zkušenost se svým bezprostředním okolím i s regionálně či globálně významnými procesy. Tyto zkušenosti transformovaly geopolitické představy ve znalosti a vize, které často sloužily jako jeden ze zdrojů jednání států. Tradice proto vychází z geografických podmínek, vztahů s okolními zeměmi, ale především z vnitřní identity a aspirací stoupců příslušné vize daného státu. Díky komplexnosti historických, geografických a společenských podmínek je tak např. součástí geopolitické tradice USA univerzalizmus nebo izolacionismus, stejně jako mezi ruskými geopolitickými tradicemi nalezneme západnictví nebo například eurasianismus (Kolosov - Mironěnko 2001). Geopolitické tradice jsou většinou zmatené z pohledu epistemologie: klasická geopolitika je založena na vědeckém materialismu, který je prostředkem k dosahování romantických národních idejí. Tato logika je však často otáčena a romantické národní ideály jsou používány pro dosahování materiálních výhod (Taylor 2000). V této práci budou geopolitické tradice zcela zásadní organizující

kategorií. Skrze jejich interakci a dynamiku budeme poznávat ruskou geopolitickou kulturu. Právě ony nám ji pomohou konstruovat i dekonstruovat.

GEOPOLITICKÁ KULTURA

Termín geopolitická kultura vychází do značné míry z diskuse o politické kultuře. S tímto termínem pracovala i samotná sovětská ideologie, která však tvrdě oponovala tezi, že sovětský systém se opírá o politickou kulturu vyrůstající z předsovětských tradic (White 1984: 78). Úkolem komunistů bylo naopak vytvoření nové politické kultury založené na novém sovětském člověku a převýchově společnosti. S touto tezí sovětské ideologie se však badatelé na Západě nespokojili a již v 60. letech začali politickou kulturu diskutovat. Považovali ji za v podstatě esencialistický⁴ koncept a snažili se přijít na kloub problému zřetelné kontinuity podstaty carského i sovětského režimu a současné dramatické diskontinuity vnějších projevů politického prostředí v obou režimech. Průkopnická díla se politické kultuře věnovala nejprve komparativním pohledem na demokratické země (Almond – Verba 1963), ale poté i na další státy včetně sovětského Ruska (Pye – Verba 1965). Později se politické kultuře samotného SSSR věnovali především Stephen White (White 1984) a Gabriel Almond (Almond 1983). Samotný užitek pojmu byl dlouho zpochybňován. Někteří badatelé jej považovali za intuitivní kategorii, k níž se jiní uchylují, když dojde dech jejich empirii. Seriózní práce však odmítaly toto úplné zavržení kategorie politické kultury, ale současně nesouhlasily s jejím nekritickým přijetím jako normativního východiska, které přisuzuje zkoumanému státu historické nálepky (Lehman 1972). Prostor mezi oběma extrémny se zdál jako bezpečný, ale i zde se badatelé pohybovali po tenkém ledě. Mezi metodologické léčky patří především nejasná specifikace toho, co je vlastně závislá proměnná; tedy co chceme skrze politickou kulturu vysvětlit (Elkins – Simeon 1979). Postupně však byla politická kultura přijata jako vědecky zkoumatelná a užitečná kategorie. Se vzestupem sociálního konstruktivismu získaly práce zaměřené na kontinuitu sociální ontologie větší respekt a jádrem jejich zkoumání se stalo napětí mezi kontinuitami a diskontinuitami. Skutečnost, že jejím nositelem je společenství lidí, znamenala, že se neobešlo bez studia sovětské společnosti. Tu zase nebylo možno studovat bez znalosti chování sovětského člověka formovaného ideologií a propagandou. Do studia se proto zapojili vedle zástupců politických věd a sociologie i sociální antropologové a sociální psychologové.

O vysvětlení stabilních prvků ruské politické kultury se snažila také řada historiků. Mezi nimi Richard Pipes ve svých klasických pracích systematicky dokazoval, že etatistický, resp. patrimoniální systém existoval v Rusku „za

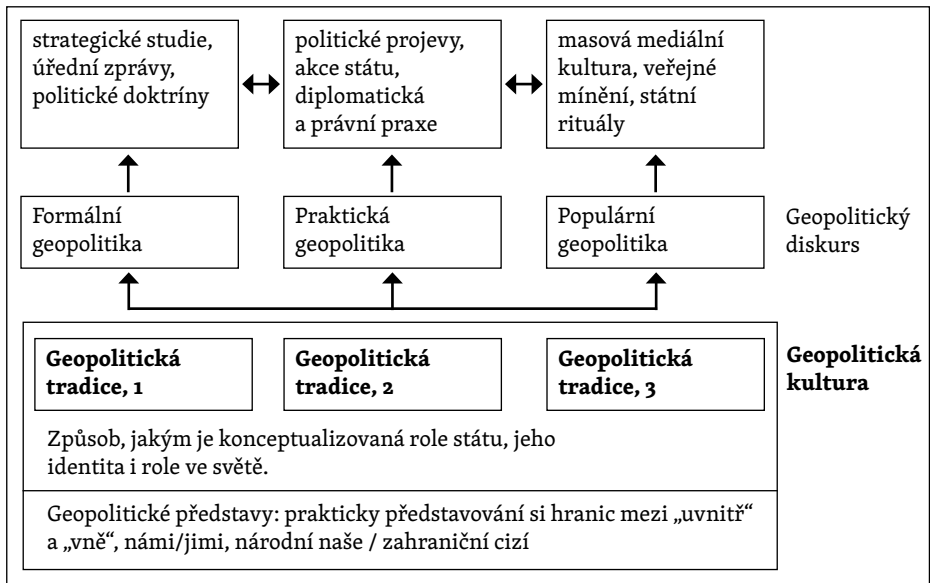
4 Připisující danému státu některé trvalé vlastnosti či predispozice.

jakéhokoli režimu a formální ideologie“ už od raného středověku. Původ tohoto hlavního prvku politické kultury spatřoval v historické zkušenosti, jejíž bezpečnostní, ekonomické i kulturní parametry výrazně ovlivnila geografie (Pipes 2004). Stejně tak Zbigniew Brzeziński trval na tom, že sovětskou politiku nelze oddělit od ruské historie. Říjnovou revoluci dokonce označoval za „obnovenou restauraci autokracie“ (in: White 1984: 81). Podle Roberta Danielsa, dalšího z badatelů, který se tématu věnoval, je politická kultura systémem, který je stabilní i proměnlivý zároveň a průběžně absorbuje nové podněty historických zkušeností, zatímco některé jeho prvky erodují, jsou proměňovány či opouštěny (Daniels 1987). Schopnost některých stálých prvků přežít prokázal přechod od předsovětského systému v sovětský systém, stejně jako jejich obnova po rozpadu SSSR. Stabilita některých prvků potvrzovala smysluplnost studia politické (i geopolitické) kultury. Bádání se muselo vyhnout intuitivnímu dovozování a selektivnímu popisu minulosti na objednávku přítomnosti, bylo však evidentní, že diskursivně lze inertnost některých vzorců politického jednání snadno doložit. Stephen White definoval politickou kulturu jako „proměnnou, která zprostředkovává vztah mezi politickým systémem a jeho prostředím a poskytuje rámec, v němž mohou být umístěny historicky nahlížené vzorce politických přesvědčení a chování, a jako faktor, který ovlivňuje, ale zcela nedeterminuje budoucí vývoj v politickém systému“ (White 1984).

Svou renesancí zažilo zkoumání politické kultury po rozpadu komunistického bloku v souvislosti s demokratickou transformací postkomunistických společností včetně Ruska (Malinova 2007). Stabilitu myšlenkových tradic potvrdily i výzkumy ruské společnosti v 90. letech, podle nichž kolaps ideologie a změna vzorců chování a denních návyků související s novým kontextem i technologickým pokrokem nevedly k zásadní změně politické kultury. Jedním ze zmapovaných prvků byl právní nihilismus, díky němuž autoři vyslovovali již v 90. letech skepsi při posuzování perspektiv demokracie i právního státu v Rusku (Fleron 1996). Jurij Pivovarov ve své knize *Russkaja politika v jejo istoričeskom i kulturnom izmirenijach* (Ruská politika v jejím historickém a kulturním rozměru) k ruské politické kultuře např. uvádí: „V naší zemi panuje samoděržavná politická kultura. Její hlavní charakteristikou je centralita moci (vlasticentričnost)“ (Pivovarov 2006: 17). K podobnému závěru dochází Dmitrij Trenin (Trenin 2001), Andrej Tsygankov (Tsygankov 2014) či hlavní kremelský politický technolog Vladislav Surkov, který vidí tyto zřetelné archetypální a nevykořenitelné charakteristiky ruské politické kultury: i) politická celistvost (koncentrace funkcí a projevů moci), ii) idealizace cílů politického boje (více pozornosti se věnuje tomu, co si lidé přejí, než realitě) a iii) personifikace politických institucí (osoba lídra se stává institucí) (Surkov 2008).

Tyto prvky politické kultury nacházely svůj odraz i ve vztahu k okolnímu světu, kde k nim přibýly další stereotypy. Kritická geopolitika proto přišla s pojmem geopolitické kultury, která je také tvořená relativně stabilními

vzorci myšlení, geopolitickými tradicemi (obr. 4). Definovala ji velmi obecně jako „praktiky, které dávají státu identitu, smysl, pozici a roli ve světě složeném ze států“ (O’Loughlin – Ó Tuathail – Kolosov 2005). Geopolitickou kulturu má každý stát jinou, danou vítězstvími, traumaty a rolemi, které mu přisoudila historie.

Obr. 4: Rámec studia kritické geopolitiky, na základě O’Loughlin – Ó Tuathail – Kolosov 2005

Odráží se ve všech třech projevech geopolitiky. Autoritářsky řízené země, jako jsou Rusko, Čína nebo některé země latinské Ameriky, budou inklinovat k silovému pojetí praktické i formální geopolitiky a jejími tvůrci budou často vojáci či profesionálové ze silových složek státu. V zemích s decentralizovanou a demokratickou kulturou bez imperiální tradice (jako je např. Česko) bude geopolitická kultura odlišná, někdy dokonce antigeopolitická (Drulák 2006). Ani geopolitická kultura a geopolitické tradice nejsou jevy statické nebo objektivní. Jsou však upevňované institucemi konkrétního státu, historickými zkušenostmi, geografickým kontextem, ale také mocenskými sítěmi uvnitř společnosti, debatami o národní identitě, převažujícími geopolitickými představami, skrze které stát provádí zahraniční politiku (O’Loughlin – Ó Tuathail – Kolosov 2005). Specifický je proto i ruský „geopolitický pohled“, který se především v případě vztahů s okolními zeměmi zakládal na primordiálních mýtech a stereotypech (typu bratři Slované nebo pravoslavní) (Kolosov 2011). Ruská geopolitická kultura je charakterizována imperiální a autoritářskou tradicí, státocentristem, nacionalismem, kombinací idealistického mesianismu a realistického materialismu, geografickou

ukotveností v kontinentálním kontextu a nestabilitou vnitřní identity, civilizacionistickými ambicemi i emancipačním úsilím. Nepředbíhejme však se závěry, k nimž budeme docházet krok za krokem.

3. RUSKÁ GEOPOLITIKA PŘED GEOPOLITIKOU

*Teritorium se stalo opuštěnou zemí, přichází však nebeský cizinec,
který dá teritoriu nový základ a bude reteritorializovat zemi.
(Deleuze – Guattari 2001: 77)*

Geopolitika je úzce spjata s existencí národních států a obecně se tedy má za to, že geopolitické myšlení se vyvíjelo od konce 18. století (Agnew 1998: 86). Hájitelná je však i teze, že jistá forma geopolitiky zde byla od okamžiku, kdy různá společenství organizovaně bránila či rozšiřovala svá území vůči jiným organizovaným společenstvím. Geopoliticky signifikantní koncept třetího Říma vznikl v 15. století a jeho součástí bylo velké schizma ze století jedenáctého. Stejně tak bychom za „geopolitické“ mohli považovat ruské tažení vůči chanátům, plány Petra Velikého na expanzi do Persie, představy Kateřiny Veliké o ovládnutí Konstantinopole nebo tažení Pavla I. do Indie. Otázku, kdy vznikla geopolitika jako fenomén, necháme stranou. Název „geopolitika před geopolitikou“ je myšlen jako metafora pro období, které předcházelo intelektuální i politické konceptualizaci ruských geopolitických tradic coby stavebních prvků ruské geopolitické kultury. Přestože se tyto tradice formovaly od počátku 19. století, byly vytvářeny na mnohem starších základech osobité ruské státnosti utvářené v době tataro-mongolské nadvlády a po jejím svržení díky nevídané expanzi probíhající po více než čtyři století. Tento územní rozmach přinesl mytologizovaný obraz geografického břemene prostoru (Ištók 2008). Ruská expanze nebyla náhodným a živelným procesem (jakkoli její významná část živelně probíhala). Jejím předpokladem byly i vize a aspirace vládců, ekonomické i bezpečnostní strategie a taktické volby. Tento „geopolitický software“ však mohl mít reálný dopad na okolní svět jen díky „geopolitickému hardwaru“: funkčním institucím, které dané vize uváděly do praxe, a územím, díky jejichž kontrole získávalo Rusko zdroje i větší moc.

3.1 ÚZEMÍ: EXPANZE, SBÍRÁNÍ ZEMÍ

Geografie severní Eurasie měla na charakter osídlení, expanzi dominujícího národa, ale také např. na charakter moci a státní správy velký vliv. Význam geografických faktorů pro vytvoření jednotného státního celku hodnotili

jako zásadní už ruští historici v 19. století. Např. Sergej Solovjov formuloval takovýto kauzální řetězec příčin sjednocujících celý prostor: „Jednotvárnost přírodních forem vyloučila připoutanost k místu a vedla obyvatelstvo k jednotvárným aktivitám; jednotvárnost aktivit vedla k jednotvárnosti mravů, zvyků a hodnot. Jednotvárnost mravů, zvyků a hodnot vylučuje nepřátelské střety. Stejně potřeby vyžadují stejné prostředky k jejich uspokojení a rovina, ať už je velká jakkoli a ať už bylo její obyvatelstvo původně jakkoli různorodé, se dříve či později stane oblastí jednoho státu. Odtud pramení velikost ruského státního území: jednotvárnost jeho částí a pevný vztah mezi nimi“ (Solovjov 2000). S některými z těchto tezí lze úspěšně polemizovat, zejména co se týče vyloučení nepřátelských střetů mezi samotnými ruskými knížectvími či slovanskými národy, nicméně úvaha poodhaluje logiku ruského myšlení, které geografii vyčleňuje klíčové místo v ospravedlnění ruských aspirací na sjednocení relativně rovinných prostor severní Eurasie v jednom státě. Mnoho ruských historiků vychází z jednoty území, které bylo poprvé sjednoceno Mongoly z východu a po pádu mongolsko-tatarského státního celku znovu sjednoceno ze západu Rusy. Právě opakující se sjednocení je významným argumentem ruských eurasianistických imperiálních myslitelů zdůrazňujících organickou jednotu území Ruska, či šířeji postsovětského prostoru, nebo dokonce širší kontinentální severní Eurasie. Ruští myslitelé v historii i vykladači geopolitiky v současnosti často spojovali geografii i s předurčením Ruska jako autoritářského impéria. Přestože tento účelový geografický determinismus sám o sobě není dostatečným argumentem, nelze fyzické geografii v ruských dějinách nepřiznat prominentní místo. Z těchto myšlenkových základů vychází i důležitý termín „sbírání ruských zemí“, označující proces započatý ve 13. století, který zahrnoval jednak reintegraci rozdrobených ruských knížectví, ale i kolonizaci území, která si Rusové nárokovali vzhledem k absenci dostatečně silného odporu ze strany okolních ugrofinských, sibiřských a jiných kmenových společenství. Takto byla paradoxně řada území „ruských“ a předurčených ke „sbírání“ ještě předtím, než je Rusové vůbec poznali.

V diskusi o ruské územní expanzi a geopolitické kultuře je nemožné vyhnout se základním materiálním parametrům území severní Eurasie. Východoevropská rovina, která byla dějištěm konsolidační fáze ruských dějin i úvodní části období kolonizace a kolonialismu, je obrovským, z hlediska geomorfologie homogenním, snadno prostupným areálem bez přírodních překážek, které by tvořily přirozenou hranici. Toto rozsáhlé území má v severojižním směru přibližně 2 tisíce a ve směru východozápadním 2,5 tisíce km. Nejvyšší body v tomto prostoru dosahují jen výšky do 400 metrů nad mořem. V takto utvářené krajině hrály významnou roli řeky. Ruští historičtí geografové označovali husté sítě splavných řek s malým převýšením za důležité komunikační cesty, které celý prostor propojovaly (Majkov 2013). Takovýto areál snadné mobility nekladl přírodní překážky snaze dominantního národa roz-

lehlé území ovládat. Prostor na východ od Uralu je sice členitější než Východoevropská rovina, avšak z hlediska kolonizace poskytoval také určité výhody pro cestování. Většina významných sibiřských řek má sice severojižní směr, jejich hustě větvené a dobře splavné přítoky však tečou východozápadním směrem a jsou tedy opět ideálními komunikacemi (Kaplan 2012: 173). Prameny těchto sibiřských přítoků v sousedních povodích mají k sobě navíc blízko; bylo proto snadné dostat se z jednoho povodí do druhého (Baikalov 1932). Tato skutečnost byla pro ruskou kolonizaci Sibiře zásadní, stejně jako východozápadní prostupnost severní části Sibiře a orografická otevřenost částí jihozápadní Sibiře do Střední Asie. Tyto podmínky vymezily obecné schéma kolonizace Sibiře, kdy osadníci nejprve postupovali na východ a kolonizovali severní části a následně se posunovali na jih. Přírodní podmínky Východoevropské roviny byly vždy výzvou pro ruské hospodářství, především pro zemědělství. Přes její obrovskou rozlohu byla plocha úrodné půdy i vhodných klimatických podmínek omezená. Oblast v nejpříznivější zeměpisné šířce v Kaspické nížině trpěla suchem, které dále zvýrazňovalo horké větrné proudění z jihu. Na severozápadě byly naopak málo úrodné podzolové půdy, přebytek srážek a velké nedostatečně odvodňované oblasti jsou i dnes bažinaté. Sever a severovýchod je pro zemědělství málo použitelný z více důvodů. Výkyvy kontinentálního klimatu během roku snižují úrodu a zvyšují množství práce na její jednotku. Ruská zemědělská produkce proto podléhala výkyvům a její efektivita byla násobně nižší než v Evropě nebo USA. Studie srovnávající historická data ukazují, že v USA byla úroda oproti předsovětskému Rusku dvojnásobná, v Německu 3,6násobná a v Británii čtyřnásobná (Iljin 2003). Kvůli krátkému vegetačnímu období (4–6 měsíců) a nízké úrodě negenerovalo ruské zemědělství přebytky a zaměstnávalo velkou část společnosti, což brzdilo rozvoj měšťanstva a vzdělanosti (Pipes 2004: 21–23). Rychlé vyčerpávání málo bohaté půdy bylo příčinou kolonizace stále nových území. Osadníci se proto stěhovali, často i daleko na východ. Sibiř však nabízela ještě problematičtější prostředí pro zemědělství než Východoevropská rovina. Hlavním problémem bylo drsné podnebí s velmi krátkým vegetačním obdobím.

Dnešní Rusko, jehož většina území leží severně od 50. stupně severní šířky, je díky své poloze výrazně severská až arktická země. Podle střízlivých odhadů zaujímá permafrost (trvale zmrzlá půda) celých 9 mil. km², tedy více než polovinu území dnešního Ruska (Gladkij – Dobrostok – Semjonov 2013). Podle ukazatele lednových průměrných teplot, rozpočítaných na množství obyvatelstva v těchto teplotách žijících, je Rusko bezkonkurenčně nechladnější zemí na světě. Vzdálenosti, tvrdé klima, bažiny a půda nevhodná k zemědělství jsou hlavními příčinami řídkého a roztroušeného osídlení za Uralem a asymetričnosti v osídlení Ruska (Thorez 2008: 232). Celkově se udává hodnota průměrné hustoty zalidnění v Rusku 8,4 obyvatel/km², na Sibiři 2,7 obyvatel/km² a v největší republice Sacha (rozlohou srovnatelné s celou EU bez Británie,

Irska a Pyrenejského poloostrova) jen 0,31 obyvatel/km². Pro srovnání např. v Belgii je hustota zalidnění 368 obyvatel/km² a jen v milionovém Bruselu nebo třeba v Praze tak žije více lidí než v celé republice Sacha. Přestože jsme se výše zmínili o příznivých podmínkách pro kolonizaci prostřednictvím říční sítě, pro komunikaci uvnitř státního celku představuje geografie (vzdálenosti) především omezení. Obrovské území bylo poprvé propojeno od východu na západ jednou železniční linkou až na počátku 20. století a zásadní deficit silniční i železniční dopravy Rusko pocituje dodnes. To se týká především možnosti komunikace mezi evropskou a asijskou částí Ruska, které jsou z mnoha pohledů vlastně různými zeměmi (Hauner 1992). Nedostatečnost komunikací a vzdálenosti mezi sídly přispěly k pocitu izolace, pomalému kulturnímu i technologickému rozvoji a k zaostalosti. Ruští badatelé sami upozorňují, že složitá geografie vedla ke strategii přežití, díky níž se zformoval autoritářský stát: absolutismus moci shora a kolektivismus obščin zespod (Iljin 2003: 205). Důležitou geopolitickou kategorií je stupeň kontinentality. V rovině praktické geopolitiky se přístup k moři stal významnou motivací Ruska k expanzi. Nejprve byl význam ovládnutí pevniny až k moři symbolem absolutní vlády nad územím a také zajištěním nepřirozenější relativně bezpečné hranice. Postupně se přístup k moři stal nejen strategickou, ale především ekonomickou výhodou, kterou silně vnímal již Ivan III., když si podrobil Novgorodské knížectví zapojené do hanzovní výměny. Petr Veliký do blízkosti pobřeží dokonce přestěhoval hlavní město a usiloval o zisk přístupu k Černému a Kaspickému moři. Snem ruských imperátorů i sovětských vládců byl přístup k teplým mořím, jak si ukážeme dále. Ruská kontinentalita se stala jedním ze základních témat ruské geopolitiky (Sokolov 2009). Její představitelé jako Petr Savickij vyráběli ekvidistantní mapy a počítali rozdíly mezi náklady na přepravu objemové jednotky po pevnině, resp. po moři. Z jeho prací se např. dozvíme, že zatímco Evropa nemá žádný bod, který by byl od nezamrzajícího moře vzdálenější než 600 km, většina ruského území tuto vzdálenost daleko přesahuje. Savickij také spočítal, že přeprava jednotky nákladu po levné ruské železnici byla na počátku 20. století 7–10krát dražší než přeprava na stejnou vzdálenost po moři (Savickij 1921).

Územní expanze se v předsovětském Rusku stala významným státotvorným prvkem. Její rychlost a rozsah demonstruje statistika, podle níž mezi polovinou 16. a koncem 17. století Moskva v každém ze 150 po sobě jdoucích roků získávala v průměru 35 000 km² nových území (Webová stránka pohraničních vojsk RF), tedy plochu jen o málo menší, než je dnešní rozloha Nizozemska. Vyjádřeno v denním přírůstku se jednalo o 75 čtverečních kilometrů denně po dobu 150 let (Kotkin 2016). V r. 1600 byl moskevský stát stejně velký jako zbytek Evropy. Část Sibíře připojená v 1. polovině 17. století již byla dvakrát větší než Evropa (Pipes 2004: 109). Expanze probíhala v různých směrech (sever, západ, jih a východ) různým tempem i jiným způsobem. Rusko řešilo v každém z těchto směrů zcela jiné problémy. S rozšiřováním území se měnila

vnitřní i vnější identita státu. Rusko se v průběhu expanze stávalo výrazně mnohonárodnostní a stále více asijskou zemí. Zatímco v r. 1719 tvořili Rusové 71 % obyvatel říše, na konci 19. století, podle sčítání lidu z roku 1897, považovalo ruštinu za svůj „rodný jazyk“ 47 % obyvatel impéria (Aleksandrov 1999), a i na konci existence SSSR to bylo jen 49,5 % (Baar 2002). Významným faktorem se staly národnostní a náboženské otázky, které se promítaly nejen do národnostní politiky, ale posilovaly centralizaci a autoritářský způsob řízení státu. V době největšího rozmachu carského státu před první světovou válkou bylo v impériu 7 měst s více než 200 tis. obyvateli: Petrohrad, Moskva, Varšava, Oděsa, Lodž, Riga a Kyjev. Podíl Rusů např. ve Varšavě byl 7 % a v Lodži dokonce jen 2 %. Rusko se sžívalo i se svou muslimskou identitou. Po porážce chanátů tolerance k islámu kolísala od nepřátelství a šikany až po období tolerance, kdy např. Kateřina Veliká nechala v r. 1782 v Ufě zřídit muftiát a zajistila muslimům delší období klidného soužití s většinovou křesťanskou společností. Za Alexandra III. tolerance vymizela a snahy o christianizaci muslimů⁵ vedly k obnově napětí, které se epizodicky objevovalo i později.

KONSOLIDACE A EXPANZE NA VÝCHOD

Samotná ruská expanze začíná emancipací Moskevského knížectví, které na jedné straně soupeřilo o moc se svými slovanskými sousedy, ale zároveň bylo spolu s částí z nich pod mongolsko-tatarskou nadvládou. Právě díky kontaktu s administrativou i ekonomikou Zlaté hordy však ve vztahu k ostatním knížectvím sílilo. Zatímco v roce 1300 ovládal moskevský kníže území o něco větší než Slovinsko (25 000 km²), přibližně v polovině 15. století mělo Moskevské knížectví asi 3 miliony obyvatel a rozlohu 430 000 km² (Pipes 2004), tedy větší než dnešní Německo. Do r. 1500 Ivan III. připojil území Novgorodského, Rostovského a nakonec i Tverského knížectví. Právě po definitivní porážce a anexi Novgorodského knížectví v r. 1477 získalo Rusko rozlehlá území na severu až k Severnímu ledovému oceánu a zdědilo po Novgorodu i vliv dosahující východně za severní Ural. Stejně tak Ivan III. získal na západě část území ve válce s litevským státem. Nezávislost Moskvy byl nucen postupně uznat i Kazaňský chanát, který však nadále představoval zdroj výbojů a nestability. Poté co se Ivan III. začal prosazovat jako dědic byzantské koruny, bylo zřejmé, že Moskva se stala centrem významné říše, čehož si povšimli chánové na východě i vládci v západní Evropě. V okamžiku smrti Ivana III. zůstaly z území ovládaných ruskými knížaty mimo přímou nadvládu Moskvy jen Pskov a polovina Rjazaňského knížectví (Ascher 2009: 29). Expanze Moskvánů nezadržitelně pokračovala: do r. 1510 dobyl Vasilij III. Pskov a o 12 let později připojil zby-

5 Při sčítání lidu na konci 19. století žilo v Rusku 17 milionů muslimů z celkového počtu 116 milionů obyvatel (Aleksandrov 1999).

Obr. 5: Russiae, Moscoviae et Tartariae Descriptio od Antonia Jenkinse z r. 1562, zařazená do Orteliova atlasu Theatrum Orbis Terrarum z r. 1570, Antverpy

tek Rjazaňského knížectví i knížectví Černigovské a Severské, která byla na Moskvě závislá již předtím. Moskevská Rus tak konsolidovala většinu území obývaných nebo již kontrolovaných východními Slovy a vytvářela tlak na obrovský prostor: na Karélii na severu, Litvu na západě, Krymský chanát na jihu a obrovské prostory na východě organizované v tatarských chanátech (obr. 5). Z mapy je zřejmé, že na Západě byly Moskevské knížectví a tatarské entity sice rozlišovány, ale byly považovány za podobné, asijské. V Jenkinseově mapě je Ivan III. v levém horním rohu zobrazen v mongolské jurtě.

Po konsolidaci území obývaných východoslovanským etnikem se schylovalo k nevyhnutelnému rozhodujícímu střetu s východními mongolsko-tatarskými sousedy, jejichž stát byl v té době již jen stínem někdejší mocné říše. Již vítězství ruských knížat na Kulikově poli v r. 1380 ukázalo, že Horda není neporazitelná. Její následné vyčerpávající střety s Tamerlánem a vnitřní spory vedly k oslabení a fragmentaci. Osamostatnění Kazaňského chanátu v r. 1438 a následně dalších částí Zlaté hordy zahájilo rozpad říše a vedlo Ivana III. k rozhodnutí přestat od r. 1476 platit okleštěné nástupnické Velké hordě daň. Vojské tažení jejího vládce, chána Achmata, však vyústilo v ústup

ze „stání na řece Ugře“ bez boje. Moskvané tak získali nezávislost a ukončili období označované jako mongolsko-tatarské jho. Jejich síla rostla, zatímco síla a soudržnost chanátů slábla. Tlak Rusů na východ vyústil za Ivana Hrozného v zásadní geopolitický zvrát – v r. 1552 v konečnou porážku Kazaňského a v r. 1556 Astrachaňského chanátu. V tomto kontextu byla silným advokátem útoku proti Kazani a její christianizace pravoslavná církev v čele s metropolitou Makariem. Nástup Moskvy zatím přežily chanáty na Krymu a západní Sibiři a Nogajská horda, která z nich byla nejsilnější a pro Moskvu byla nejdůležitějším partnerem i protivníkem. Po pádu Kazaně a Astrachaně probíhala v dalších 4 letech brutální represe vůči muslimskému obyvatelstvu. Masové vraždění vedlo téměř k vyhlazení kdysi kvetoucího chanátu (Švankmajer – Veber – Sládek – Moulis 1999: 47). Část obyvatel byla christianizována a do tří let zřídila pravoslavná církev v Kazani arcibiskupství. Ačkoli christianizace příliš nepostupovala, církev se soustředila na viditelnost své přítomnosti a její tlak na turkické obyvatelstvo k přijetí pravoslaví sílil (Romaniello 2007). Církev považovala boj proti muslimským chanátům za svou misi a stanovovala kritéria pro začlenění poražených muslimů do ruské společnosti (Martin 2001). Od pádu Konstantinopole šlo o první historickou porážku muslimů ze strany pravoslavné země. Výsledek střetu proto zvýšil prestiž moskevského státu a kredibilitu jeho aspirací na status hlavního obhájce pravoslaví, či dokonce křesťanství. Po sérii bojů a dlouhém období násilí byla většinová společnost chanátů nucena akceptovat loajalitu vůči Moskvě, která začala být vnímána jako vítěz boje o odkaz Zlaté hordy. Odpor proti Moskvě však přetrvával a projevoval se v incidentech, k nimž docházelo ještě po několik století. Přesto byla turkická společnost postupně i s institucemi a kulturou chtě nechtě vtažena a začleněna do ruského státu. Podíl na správě impéria získali však jen ti, kdo konvertovali ke křesťanství, přiznali se a pečlivě se poruštili. Pak mohli být přijati a asimilováni do ruské společnosti (Vásáry 2007: 113). Šlo o častý jev, protože tatarská aristokracie byla u moskevského dvora silně zastoupena již od dob Hordy a z poruštění jí plynuly značné výhody. Teprve další generace získaly skutečný vliv, o čemž svědčí tatarský původ Borise Godunova nebo rodů, jako byli např. Naryškinové.

Pád Kazaně otevřel cestu ke kolonizaci na východě a pád Astrachaně znamenal ovládnutí Povolží včetně ústí Volhy v Kaspickém moři. To zdaleka ještě neznamenalo ovládnutí stepi na jihu Ruska, kam sahala moc Krymského chanátu a kde mělo ještě dlouho docházet ke střetům (ale také obchodování a diplomatickým jednáním) Ruska s Nogajci, Kalmyky a řadou dalších kočovných národů. Rusové se však ocitli nedaleko podhůří Kavkazu a na východě se jim otevřela cesta na Sibiř. Území za Uralem ruští (a předtím novgorodští) lovci a obchodníci již dlouho znali a část tamních kmenů Vogulů (Mansiů) a Ostjáků (Chantů) dokonce platila už před pádem chanátů daň Moskvě. Po pádu Kazaně se na východ vydala velká kolonizační vlna. Její tlak pozdržel

Obr. 6: Russia cum confinijis (Rusko se sousedními zeměmi) od Mercatora z r. 1620, Amsterdam

odpor Sibiřského chanátu, který se odmítal Moskvě podrobit, byť už za Ivana Hrozného od r. 1569 platil Moskvě roční daň. Ruská tažení kozáků, financovaná Jakovem a Grigorijem Stroganovými, však vytvářela na chanát silný tlak a přes střídavé neúspěchy i smrt legendárního atamana Jermaka, který pro Rusko dobyl velkou část západní Sibiře (obr. 6), se nakonec Sibiřský chanát tlaku ruských kolonistů neubráníl a r. 1598 byla západní Sibiř připojena k Rusku (Riasanovskij 1994: 171).

V hlavních směrech expanze logicky neexistovaly demarkované hranice a hraniční území ruského státu mělo různý charakter. Na jihu šlo vždy o širší hraniční prostor ve stepi, který byl za vleklých konfliktů posouván na jih. Kočovné kmeny byly vytlačovány z pastvin a postupně pacifikovány. Ani východní „hranice“ nebyla jasnou linií. Ovládané území bylo vymezeno podle toho, které sibiřské kmeny platily *jasak* (daň v kožešinách a dalších surovinách) a které (zatím ještě) ne. Na rozdíl od jihu se takto pojatá „hranice“ na Sibiři rychle posouvala na východ. K Tichému oceánu Rusové dorazili už v r. 1645, tedy 90 let po pádu Kazaně a necelých 50 let po pádu sibiřského panství chána Kučuma. Od počátku 16. století byly jedinými překážkami v cestě Ruska k Tichému oceánu prostor, veletoky a drsné klimatické podmínky. Rusko se pustilo do objevování Sibiře. Od Petra Velikého to vedle obchodníků

a vojáků byli i geografové, kdo byli předvojem osadníků a často také objeviteli. Petr Veliký věnoval poznávání Sibíře velkou pozornost. Inicioval řadu velkých geografických expedic, na které si najímal evropské geografy (Gerbera, Langa, Meserschmidta, Beringa). Ještě několik týdnů před svou smrtí napsal instrukci Vitusu Beringovi s úkolem zjistit, jestli je Asie spojená s Amerikou (Švankmajer – Veber – Sládek – Moulis 1999: 144). Vznikaly nové mapy a řady světově významných cestovatelů rozšířila jména jako Chabarov, Děžněv, Bering, Čirikov, Laptěv a další, kteří zanášeli do světových atlasů území, jež byla pro tehdejší evropské poznání severoasijskou obdobou prostor v Africe označovaných obecným *hic sunt leones*.

Od 16. století Rusko rychle expandovalo především východním směrem a „sbíralo země“. Na Sibíři si podmaňovalo místní národy – v Zauráli Samojedy, Voguly (Mansi), Ostjaky (Chanty), Jakuty, Tunguzy, Jukagiry, na severovýchodě Sibíře Korjaky, Evenky či Čukče, na jihovýchodní Sibíři pak Daury, Djučery, Goldy či Giljaky a mnohé další. Většinou šlo o „mírovou dohodu“ a výměnu nezávislosti za přijetí daňové povinnosti ve formě kožešin za „ochranu“. V dané situaci takovou nabídku samozřejmě nešlo nepřijmout. Tyto sibiřské národy nebyly organizovány v silných administrativních celcích, nedisponovaly rysy státních jednotek, neměly stálou armádu, a proto kromě zmíněného Sibiřského chanátu nebyly pro ruské kolonizátory větší překážkou. Byly však zdrojem kožešin, které činily už značnou část příjmů Novgorodu (jehož postavení v hanzovním systému se odvíjelo zejména od tohoto obchodu) a poté i Moskevské Rusi. Hon za bohatstvím plynoucím z kožešin sobolů, veverek a dalších zvířat vyústil v aktivitu, která měla rysy shodné se zlatou horečkou a někteří autoři v ní vidí předzvěst závislosti ruské ekonomiky na dobývání a vývozu přírodního bohatství (Etkind 2011: 72). Poté co expanze začala generovat významné příjmy státu, staly se obchodní a ekonomické zájmy spolu se zájmem osadníků o půdu hlavní hybnou silou ruské východní expanze. Stát v počátcích těžil především z uvalení daní na obyvatelstvo a licencí na obchod s kožešinami. Postupně šlo o další suroviny a ekonomické aktivity. V případě nálezů cenných nerostných surovin disponovali ruští objevitelé přesnými rozkazy. Příkladem může posloužit rozkaz sepsaný v polovině 18. stol. Alexejem Iljičem Čirikovem pro Děmentjevovu cestu na průzkum Aljašky (která tehdy pro mořeplavce skončila tragicky). V pátém bodě instrukce stálo: „Pátrejte po drahých kamenech a půdě, ve které by mohly být cenné rudy, a najdete-li něco takového, přivezte to na loď“ (Skřivan – Křivský 1980). Obchodní zájmy vedly Rusko ke snahám o napojení a později ovládnutí území, jimiž probíhala hedvábná stezka nebo obchodní trasy do Indie. I ruské dějiny tak potvrzovaly známé heslo, že po objeviteli přichází dobyvatel. Zatímco ve stepní oblasti, na jižním Kavkaze a ve Střední Asii byla v čele expanze armáda a za ní přicházeli osadníci, typický příběh raného období ruské kolonizace na Sibíři začínal výpravou lovců za kožešinami

sobolů a „rybím zubem“, jak byly nazývány kly mrožů. Za lovci následovali obchodníci a po nich duchovní, kteří zakládali kláštery, a ruští muži, kteří hledali lepší životní podmínky. Poté na nová území dorazily vojenské jednotky a státní úředníci. Rusové získávali zkušenosti a v dobách, kdy kolonizace byla již zaběhnutým procesem, se snažili o podrobování místních kmenů (užitečných v honu za kožešinami) cestou nejmenšího odporu.

Jižní a jihovýchodní expanze, která narážela na kočovné a bojovné kmeny, probíhala odlišně. Osvědčenou taktikou bylo budování a stálé posouvání „obránných“ linií v podobě pevností na nově okupovaná území, která sloužila také jako jádra budoucích měst. Díky rozlehlosti stepních prostor, jejich otevřenosti a v zásadě nekontrolovatelnosti byly pevnosti schopny pacifikovat území o omezené rozloze. Rusové potřebovali lépe pokrývat prostor mezi nimi. Taktikou, kterou začali uplatňovat v pozdějších fázích kolonizace, byla „spolupráce“ s kozáky, kteří rozšiřovali svou přítomnost od 15. století především na jihu Ruska – na Donu, Těreku, v Kubáni, v jižním podhůří Kavkazu a na jižní Sibiři. Na počátku 20. století tvořili 2,6 % obyvatelstva Ruska (Ausky 1999: 12). Pro carský stát byli nezávislou a špatně ovladatelnou silou, nicméně spolupráce se impériu vyplatila.⁶ Na jednu stranu byli nástrojem carismu, zároveň však byli částí společnosti, která se vymkla z jeho despotie. Podobně hledaly cestu ke svobodě náboženské sekty (především starověrci) a kláštery. I ty, jak jsme si řekli, byly nástrojem kolonizace, kdy motivací jednotlivců byl únik od centrální autority na periferii. Klášterní kolonizace ve 14. a 15. století zásadně přispěla ke kolonizaci ruského severu a stejně tak hrála důležitou roli i při kolonizaci nově získaných území na východě v 16. a 17. století (Romaniello 2000). Stejně jako se zájmy státu a církve ideologicky doplňovaly v boji proti chanátům, byly komplementární i při kolonizaci. Expanze šla ruku v ruce s christianizací a tezi civilizační mise Rusko využívalo stejně jako ostatní impéria.

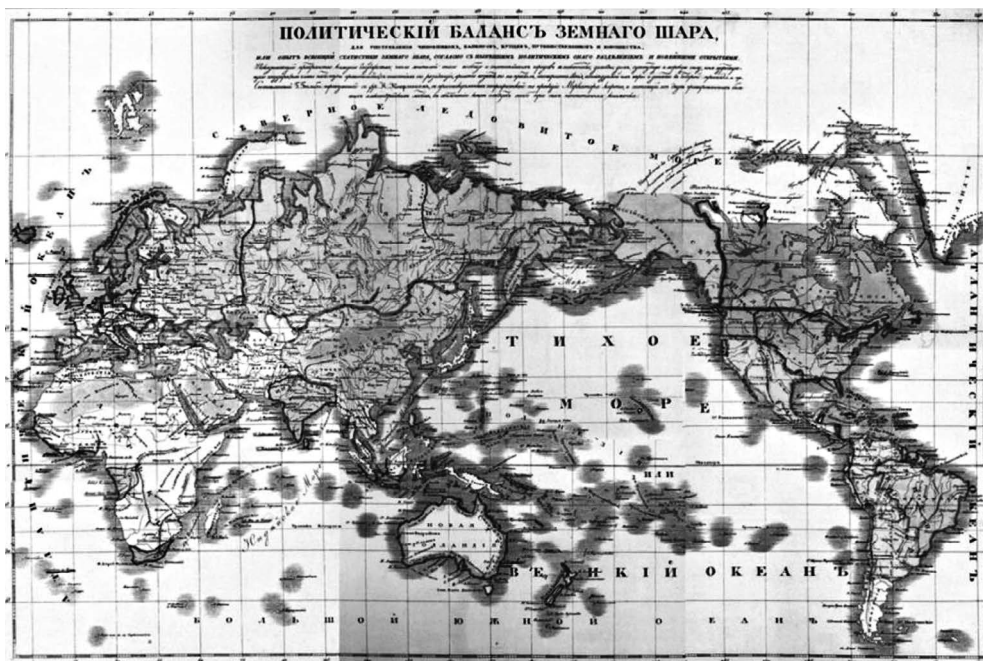
V historii kolonizace Sibiře je možno zaznamenat několik období. V prvním období od 90. let 16. století do 20. let 17. století se státní moc snažila administrativně přesídlovat obyvatelstvo tak, aby kolonisté byli schopni generovat zásobování posádek. Ve 20. letech 17. století byly pokusy o přesídlování pozastaveny a začalo druhé období – epocha živelné kolonizace. Do konce 17. století ruský stát tuto živelnou kolonizaci podporoval. Zde sehrály zmíněnou pionýrskou úlohu kolonizace kláštery, které získávaly (do doby vlády Petra Velikého) od státu ekonomická privilegia. Kolonizace v té době probíhala vždy nejprve východním směrem a teprve poté se kolonizátoři postupně stahovali na jih, kde ještě v 17. století kladly kočovné kmeny odpor a kolonizátorům se bránily. Od 60. let 18. století přibyl k samovolné kolonizaci ještě institut vyhnanství, který sehrál v dějinách kolonizace Sibiře podstatnou roli (Aleksandrov 1999: 31). Institut nedobrovolného přesídlení přetrval i v 19. století, ale zároveň

6 Často se dokonce uvádí, že Sibiř daroval ruskému státu ataman Jermak.

sílil dobrovolný příchod zemědělců způsobený nedostatkem vhodné půdy v evropské části Ruska (Ljubavskij 1908: 325). Kolonizace Sibíře se po celou historii Ruska potýkala především se ztíženou komunikací osadníků s okolním světem. V polovině 19. století se významně rozrostl potenciál říční dopravy a v 60. letech 19. století propojil řadu sibiřských měst s evropskou částí Ruska telegraf. Mezi lety 1891 a 1904 byla postavena železnice – Bajkalsko-amurská magistrála. K osídlování Sibíře přispěla i Stolypinova zemědělská reforma. Obecně je však třeba říci, že budování infrastruktury na Sibíři stálo za carského Ruska i za SSSR mnoho lidských životů. Jen v sovětských gulazích zahynulo nejméně 1,5 milionu lidí s tím, že některé statistiky hovoří i o výrazně vyšších počtech. Přesto zůstává Sibíř málo osídleným územím a využití jejího potenciálu bylo a zůstává jednou z největších geopolitických výzev vládců Kremlu.

Na konci 18. století se Rusové dostali až na Aljašku, kterou si přisvojili výnosem cara Pavla I. v r. 1799 (Plotnikov 2007: 35). Rusko bylo na jednom z vrcholů své expanze.⁷ Po prvních průzkumech a založení několika osad se Rusové dostali do střetu s místními kmeny, které v r. 1802 zničily několik ruských osad. Osada Nové Rusko zůstala zachována a domorodcům se nepodařilo Rusy ze svého území vytlačit. Po vítězství Rusů v bitvě u Sitky v r. 1804 se ruská přítomnost na Aljašce stabilizovala. Hlavním městem ruské Ameriky se stal Nový Archangelsk. Rusové se poté (především kvůli nedostatku chleba) po pobřeží dostávali do příznivějších oblastí a v r. 1812 vybudovali svou nejjihnější osadu na americkém území, Fort Ross v Kalifornii (severně od San Francisca). Proti ruské expanzi se nejprve vymezili Španělé a po vyhlášení mexické nezávislosti v r. 1821 budovali pevnosti proti ruské expanzi Mexičané (Sonoma). Přestože zde Rusové kontrolovali rozsáhlá území (obr. 7), jejich počet se pohyboval maximálně kolem 500. Udržování jejich přítomnosti bylo nákladné a obrana problémová. Fort Ross byl relativně prosperující komunitou, o jejímž prodeji mexickému magnátovi bylo v r. 1841 rozhodnuto v Rusko-americké společnosti za nejasných okolností. Rusko tak s vědomím cara Mikuláše I. učinilo první krok ke svému stažení z amerického kontinentu (Petrov – Jermolajev 2015). O 26 let později, za Alexandra II., přistoupilo k prodeji Aljašky. Car si uvědomoval, že v případě střetu s Brity nemá šanci transkontinentální kolonie udržet a bude je muset odevzdat bez kompenzace. Proto vydal pokyn k dojednání obchodu a území v r. 1867 prodal za 7,2 mil. USD. V přepočtu Rusové prodali akr za 2 centy. Teprve po vypuknutí zlaté horečky bylo zřejmé, jak dobrý obchod Američané uzavřeli (Smith-Peter 2015). Rusku nepomohly ani snahy o jeho zpochybnění. Stažení Ruska z amerického kontinentu bylo první trvalou kontrakcí ruského území.

7 Globální rozmach Ruska lze ilustrovat faktem, že v době, kdy pravoslavní misionáři christianizovali obyvatele Aleutských ostrovů, stal se jejich panovník Pavel I. nakrátko velmistrem řádu maltézkých rytířů.

Obr. 7: „Politická rovnováha zeměkoule“, jedna z prvních ruských politických map 1829–1830, N. Ejnerling (Petrohrad)

Aljaška a Fort Ross však nebyly jedinými pokusy o ruské kolonie mimo kontinent. Mezi případy, kdy nad územím již vlála ruská vlajka a ruští obchodníci, vojáci, resp. vědci připravili smluvně podepřenou půdu pro vytvoření kolonií, patří i několik míst v Tichém oceánu (Plotnikov 2007: 112–142). Prvním byl jeden z Havajských ostrovů Kaua‘i, kde se dodnes nachází památník ruské pevnosti Fort Elisabeth: Russian Fort Elisabeth State Historical Park. Ruská vlajka zde byla vztyčena v r. 1814 a místní vůdce Kaumuali‘i podepsal smlouvu o ruském protektorátu, ve snaze vymezit se proti králi svazku ostatních Havajských ostrovů. V r. 1817 zde byla postavena pevnost Fort Elisabeth s malou pravoslavnou kaplí a dvě další pevnosti (Fort Alexander I. a Fort Barclay-de-Tolly), které měly sloužit jako východisko k dobytí ostatních Havajských (v té době Sandwichových) ostrovů. Car Alexandr I. však o projekt nejevil dostatečný zájem a protektorát odmítl podpořit a v květnu 1817 byli Rusové (pod tlakem místních obyvatel a Američanů) z Havaje vyhnáni (Lebo 2003). Podobný průběh měla snaha o obsazení Cušimských ostrovů (mezi Korejským poloostrovem a Kjúšú) o půl století později. Tato epizoda byla součástí ruské kolonizace Dálného východu, která dospěla do svého zenitu na konci 50. let 19. století. Rusové v r. 1861 na Cušimských ostrovech zakotvili a pokusili se s místními dojednat možnost umístění dlouhodobé námořní základny pod exkluzivní ruskou kontrolou. Tato epizoda má dále

dvě interpretace, přičemž ruská hovoří o vstřícnosti místních elit vůči Rusku a dohodě o užívání pobřeží. Britská a japonská verze hovoří naopak o odporu místního obyvatelstva. Ve výsledku museli Rusové po cušimském incidentu (střetu s místními obyvateli) a především však pod tlakem britského loďstva ostrovy opustit (Shmagin 2017). Strategicky položené Cušimské ostrovy však v hledáčku ruských stratégů zůstaly a bitva u Cušimy byla místem rozhodující porážky Ruska v rusko-japonské válce v r. 1905. Dalším příkladem byla aktivita ruského etnografa a antropologa Nikolaje Miklucho-Maklaje, který si získal sympatie papuánských kmenů na dnešním Maklajově pobřeží na Nové Guineji a léta přesvědčoval vládu v Petrohradě, aby zde zřídila protektorát (Stagl 1996). Přestože na ostrově v r. 1871 několik dnů kotvila ruská válečná korveta, Rusko se ke kolonizaci neodhodlalo. Ve všech těchto případech vláda v Petrohradě usoudila, že se anexe vzdálených izolovaných držav za cenu střetu s jinými mocnostmi Rusku nevyplatí.

EXPANZE NA ZÁPAD

Pronikání Ruska západním směrem patří mezi nejsložitější kapitoly územní expanze. Rusko se zde střetávalo s technologicky vyspělejšími národy, což se projevovalo i v bilanci vojenských střetů. Rusko však využívalo svou mohutnost, početní převahu a disciplínu vynucenou patrimoniální mocí, která panovníkovi umožnila platit za dosahování svých geopolitických cílů vysokou cenu bez důsledků pro stabilitu jeho pozice. Díky odkazu Kyjevské Rusi i jazykové a kulturní blízkosti považovali Rusové území dnešní Ukrajiny a Běloruska za prostor svých mocenských aspirací. Přesto byli až do vlády Petra Velikého vůči Litevskému knížectví, Polákům a Švédům spíše neúspěšní. Podle statistiky vypracované V. Solovjovem Rusové prohráli přes 70 % z celkových 50 bitev, které vedli na severu a Západě v rozmezí 13.–15. století (Volkov 2010: 18). Po vítězství Petra Velikého v dlouhé severní válce se Švédskem získali Rusové přístup k Baltu. Se střídavými úspěchy se snažili podrobit si Ukrajinu a upevnit své pozice na březích Černého moře. I sem směřoval Petr Veliký mnoho sil, ale přes dočasný průnik na perský jižní břeh Kaspiku byl po střetech s Turky a Peršany nucen se stáhnout. Ruské pozice na Ukrajině včetně černomořského pobřeží upevnila teprve Kateřina Veliká. Anexi kdysi nezávislého Krymu, který se znovu osamostatnil po vítězství Ruska ve válce s Tureckem (1774), ospravedlňovala „pacifikací odbojného národa“. V pozadí byl však jasný cíl rozšířit přístup k Černému moři a získat předpolí k dobytí Konstantinopole. Zde se také zrodil koloniální pojem Novorusko. Šlo nejen o samotný Krym, ale o mnohem víc (Putna 2015: 27). Angažmá na jihu je spojeno se jménem carevna důvěrníka, knížete Potěmkina, kterého zde jmenovala vícekrálem. Ten zde rozvinul grandiózní kolonizační akci. Od r. 1763 Rusko zvalo kolonisty, kteří byli na 30 let osvobození od daní, pokud se ujali neobdělané půdy. Jen

v první vlně přišlo z Falcka 23 tis. rolníků (Švankmajer – Veber – Sládek – Moulis 1999: 203). Potěmkin věnoval jihu Ruska nezměrné množství energie. Výsledkem jeho úsilí jsou mj. města Sevastopol či Novorossijsk.

Kateřina Veliká byla úspěšná i v expanzi západním směrem. V r. 1764 okleštila ukrajinskou samosprávu a zanikl tak úřad hejtmana. V nástupnickém úřadě, maloruském kolegiu, zasedali 4 Ukrajinci a 4 Rusové – všichni jmenovaní ruskou vládou. I toto kolegium bylo v r. 1881 zrušeno a území rozděleno na gubernie. Svou strategii na západě Kateřina vyjevila v jednom z přípisů: „Malorusko, Litevsko a Finsko jsou provincie, které jsou spravovány na základě daných jim privilegií (...) Tyto provincie, stejně jako i Smolensko, je třeba nenásilnými způsoby přivést k tomu, aby byly porušeny a přestaly se dívat jako vlci k lesu (...) Když už v Malorusku nebude hejtman, pak je třeba se postarat, aby doby hejtmanů i jejich jméno zanikly (...)“ (in: Švankmajer – Veber – Sládek – Moulis 1999: 190). Likvidace ukrajinské autonomie byla součástí širšího příběhu. Na Ukrajině byla vládnoucí vrstva představovaná především katolickou šlechtou, zatímco lid byl převážně pravoslavný. Rusko zde proto nacházelo spojence a pasovalo se do role ochránce lidu a pravoslavné církve. Podobnou taktiku uplatnilo i v Polsku. Podmínky pro ni vznikly tak, že od konce 17. století po celé století 18. utíkali do Polska pravoslavní nevolníci. Pro mnohé představovalo Polsko naději a svobodu. Pro vládnoucí třídu však bylo hrozbou. Kateřina našla vůči Polsku podobnou záminku „ochrany lidu“ jako na Ukrajině a požadovala pro pravoslavné věřící lepší podmínky. Polsko si uvědomovalo, že se nachází v hledáčku ruské expanzionistické politiky, a velké naděje vkládalo do rusko-turecké vláky. Tu ovšem Turecko prohrálo. Pro Polsko to znamenalo konec nadějí na vytačení Rusů. Hned v r. 1772 podepsalo Rusko s Rakouskem a Pruskem první dohodu o dělení Polska, která znamenala ztrátu třetiny území i obyvatelstva. Rusko získalo 92 tis. km² (Kosman 2011: 188). Ruské zdůvodnění bylo více než tradiční „(...) obnovení pořádku a klidu v Polsku, k podepření ústavy a svobody národa v tomto státě, v zájmu upevnění jeho zahraničně-politické existence a dosažení pevnosti, tak žádoucí pro nejpřednější zájmy jeho sousedů“ (in: Švankmajer – Veber – Sládek – Moulis 1999: 199). I další kroky připomínají ruskou taktiku opakovanou mnohokrát předtím i potom. „Polští přátelé Ruska“ vyhlásili na pokyn z Petrohradu konfederaci a za pomoci armády zrušili čerstvě přijatou ústavu. V r. 1793 se Polsko dělilo mezi Rusko a Prusko podruhé a ztratilo další území. Ozbrojený pokus patriotických sil o obnovu státnosti pod velením T. Kościuszka z r. 1794 byl odražen, Kościuszko zajat a do Polska vpadla ruská armáda. Výsledkem byl masakr 15 tis. lidí a Polsko na více než 100 let zmizelo z map. Rusko tak získalo i pravobřežní Ukrajinu, Litvu a Kuronsko. Kateřina Veliká likvidací Polska získala pro své impérium 470 tis. km² a 6,7 mil. nových obyvatel (Kosman 2011: 188). Zároveň Rusko vytvořilo „polskou otázku“ – zdroj trvalého napětí a nestability západní periferie svého

státu, což zkomplikovalo vztahy se Západem a zejména s Francií a především otevřelo hlubokou jizvu v historické paměti polského národa. Tlak Ruska se soustředil i na Pobaltí, Finsko, Rumunsko a jeho ambice na Západě odhalila vize Panslovanské federace, o níž pojednáme podrobně dále, a později znovu územně téměř identická expanze „socialistického tábora“.

OVLÁDNUTÍ JIŽNÍHO KAVKAZU

Z geopolitického hlediska je jižní Kavkaz významnou křižovatkou civilizačního vlivu Evropy, Ruska a Orientu a z hlediska konfesijního předělem mezi sunnitským a šíitským islámem a křesťanstvím. Na Kavkaze všechny regionální mocnosti – Rusko, Osmanská říše i Persie – používaly náboženství pro své geopolitické účely a vyzývaly jím loajální části obyvatelstva, aby se vzbouřily proti nadvládě ostatních (Khodarkovsky 2002: 37). Pro Rusko byl jižní Kavkaz zajímavý z mnoha důvodů. Především zde žily prastaré křesťanské národy Arméni a Gruzíni, které se potýkaly se silným vlivem jižních muslimských sousedů – Perské a Osmanské říše. Rusko vidělo šanci k rozšíření svého vlivu prostřednictvím tradiční nabídky – ochrany za poddanství. Z pohledu bezpečnosti Ruska šlo o důležitou nárazníkovou zónu mezi muslimskými komunitami na etno-konfesijně fragmentovaném a nestabilním severním Kavkaze a islámským světem na jihu. Téměř třicetiletá revolta dagestánského imáma Šamila trvající do r. 1859 (tedy v době, kdy nejen severní, ale i jižní Kavkaz byl již pevnou součástí ruského impéria) a nepokoje trvající dodnes ukazují na slabou integraci muslimských severokavkazských národů do Ruska. Ruští stratégové se obávají rozšíření islámského separatismu do středního Povolží. Takovýto vývoj by mohl vést k vyhlášení nezávislosti muslimských entit a následnému oddělení surovinově bohaté Sibiře od evropské části Ruska. I z tohoto důvodu Rusko usiluje o kontrolu sousedních jihokavkazských států. Jejich území v prostoru mezi Kaspikem a Černým mořem však vždy hrálo také důležitou geoekonomickou roli (Gadžijev 2001: 294).

Vazby ruských knížectví a později ruského impéria na oblast jižního Kavkazu sahají daleko do historie, nicméně poprvé Rusové nakrátko ovládli část jižního Kavkazu v r. 1722 za vlády Petra Velikého, který sám vedl vojsko. Obsadili pás kaspického pobřeží až na území dnešního Íránu. Už po r. 1725 o území sice přišli, znovu se ale do oblasti vrátili za Kateřiny Veliké, která v r. 1783 uzavřela s králem Kachetie a Karélie Herakliem II. oboustranně výhodný Georgievský traktát – smlouvu, která garantovala Gruzii bezpečnost a gruzínskému rodu Bagrationovců správu země, jejíž zahraniční politiku však získalo pod kontrolu Rusko. Už o dva roky později však Rusové nechali Gruzíny na holičkách při útoku Peršanů a Tiflis byl perským šáhem téměř srovnán se zemí. Chování Peršanů bylo pak v dějinách často využíváno k tvrzení, že Gruzie i Arménie potřebují ruskou ochranu. Té se Gruzii dostalo hned v r. 1801,

kdy Pavel I. království Kachetie a Karélie anektoval (Lang 1962: 39). Do r. 1813 byla připojena většina současného území dnešní Gruzie. Ruští administrátoři měli z Petrohradu jasné instrukce, jak posilovat roli impéria. Ilustrací je část instrukce generálovi Paulucimu, jednomu z ruských velitelů, který v r. 1811 sloužil jako guvernér Gruzie: „Poté co dorazíte na Kavkaz, řiďte se v kontaktu s místními následující instrukcí: Vyvarujte se čehokoli, co by mohlo oslabit jejich vnímání naší moci, hlavního zdroje naší síly v těchto oblastech. Vytvořte obchodní vztahy, které mezi nimi vytvoří potřeby, které zatím necítí, že mají. Udržujte trvalý nesoulad mezi jejich rozdílnými národy a nikdy nezapomeňte, že jejich jednota by pro nás mohla být fatální. Rozsviňte mezi nimi světlo křesťanství. Rozhodně jim zabraňte, aby rozvíjeli vztahy s Tureckem a Persií“ (Cornell 2001). Arménie a Ázerbájdžán přecházely pod ruskou nadvládu po dvou rusko-perských válkách, které Peršané prohráli. První byla završena Gulistánskou smlouvou z r. 1813 a druhá smlouvou z Turkmenchai v r. 1828. Po vítězství nad Persií se Rusové obrátili proti Turkům a získali území na západě Gruzie včetně přístavu Poti a části území východní Anatólie s městy Kars a Erzerum. Tyto zisky byly stvrzeny smlouvou z Adrianopole (1829). Od této chvíle si Rusko na jižním Kavkaze již vždy udržovalo rozhodující geopolitický vliv. Vytvořili zde správní aparát, který se stabilizoval ve formě pěti gubernií a dvou oblastí, které spolu s územími na severním Kavkaze zastřešovalo Kavkazské místokrálovství (Kopeček 2012: 40).

Významnou roli Ruska při ovládnutí jižního Kavkazu sehrálo jmenování knížete Michaila Voroncova prvním vicekrálem Kavkazu. Voroncov, který měl prakticky neomezené pravomoci, začal zavádět reformy od administrativy a ekonomiky až po vzdělávání a kulturu. Desetileté období jeho úřadování na jižním Kavkaze je často označováno jako „osvícená imperiální politika“ (Rhineland 1996). Angažoval místní elity, jejichž část se dobrovolně rusifikovala. K ještě těsnějšímu připoutání k impériu mělo dojít po r. 1881, když Alexandr III. zrušil vicekrálovství a „Zakavkazsko“ získalo stejný statut jako zbytek impéria. Reakce na sebe nenechala dlouho čekat. Ke konci století se začal projevovat nacionalismus a především v dosud nejloajálnější Arménii se zrodila protiruská hnutí odporu. Revoluční rok 1905 v Rusku přinesl na jižní Kavkaz demokratizaci politického života včetně voleb a zastupitelských institucí i emancipaci politických elit. Ruský vliv slábl a regionální dynamika se komplikovala. Za první světové války se odehrála jedna z největších tragédií jižního Kavkazu – masakr Arménů ze strany tureckého státu. Po únorové revoluci a pádu carského režimu v březnu r. 1917 se jihokavkazské národy ocitly bez ruské nadvlády a moci se chopily místní politické frakce nejrůznějšího politického zabarvení. V ulicích Tiflisu však nadšení nezavládlo a místní politické síly vyjádřily podporu prozatímní vládě v Petrohradě. Vůdce nejsilnější politické frakce menševiků v Gruzii Noe Zhordania v projevu k prvním gruzínskému národnímu sovětu řekl: „Spojení s Ruskem nebylo dáno osobním

Vážení čtenáři, právě jste dočetli ukázkou z knihy Příběh ruské geopolitiky.
Pokud se Vám ukázka líbila, na našem webu si můžete zakoupit celou knihu.